APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

بطریق ماغاکیا اورامانیان رهبر مذهبی ارمنیان عثمانی

ISSN 1682-5438

شماره ۹۹ پاییز (آذر) ۱۴۰۳
No. 99, Դեկտեմբեր, 2024

ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Հայերը Թիֆլիսում
Armenian in Tbilisi
ارمنیان تفلیس

ISSN 1682-5438

Համար 99 Դեկտեմբեր, 2024 թ.
No. 99 December2024

ԱՊԱԳԱ Համար 99 Դեկտեմբեր, 2024 APAGA

No. 99,December, 2024

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Ավանդույթներով ստեղծված տեղանուններ

Անգլերեն Հայերը տնտեսական գործունեությունը Թիֆլիսում

Պարսկերեն Պատմության արահետներով

Contents

Armenian Traditional Armenian geographic names

English Armenian commercial presence in Tbilisi

Persian Some historical evidenced about Armenian atrocities

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۹ پاییز ۱۴۰۳

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی در گذرگاه تاریخ – اسنادی در باره کشتار ارمنیان

ارمنی نام های باستانی مکانها در ارمن

انگلیسی تجارت ارمنیان در تفلیس

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

Կամսար Ավետիսյան

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՏՅՈՒԴՆԵՐ

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ[1]

Ինչպես հայտնի է, աշխարհագրական անուններն էլ իրենց հերթին պատմության յուրովի տարեգրություններ են, և պահում են ժողովրդի ավանդությունները և պատմությունը:

Ծանոթանանք մի քանի անձնավորված տեղանունների, որոնց ստուգաբանությունը ավանդական է:

Հայտնի է, ըստ Մովսես Խորենացու, հայերի և նրանց հայրենիքի ավանդական անունը ծագում է Հայկ նահապետից: Հայկից սերված նրա որդիները տեղափոխվելով նորանոր տեղեր, տիրենց անունը տվեցին այդ նոր վայրերին: Նահապետներից շատերի անունները ժողովրդի մտապատկերում մնացել են իբրե հերոսացած անձնավորություններ:

Մեր նախահայրերից է համարվում Գեղամ նահապետը, որը Ամասիայի որդին էր: Նա պարթևահասակ էր ու գեղեցիկ: Ըստ ավանդական պատմության, գահակալել է 50 տարի:

Գեղամ նահապետի անունով են բացատրվում Հայկական բարձրավանդակի մի շարք տեղանուններ, այդ թվում Գեղամա ծով, Գեղամա լեռներ, Գեղամաբակ, Գեղամաշեն, Գեղամավան, Գեղամի, Գեղարքունի անունները: Այս անունները ստուգաբանելիս զգացվում է նրանց ֆոլկլորային ատաղձը, մեկնաբանության ժողովրդական հենքը և բանաստեղծական ոգին:

[1] *Ավետիսյան Կ.Մ., Հայրենագիտական էտյուդներ: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, գլուխ 31:*

Ծանոթասանք անձնավորված տեղանունների ավանդական ստուգաբանությանը:

ԳԵՂԱՄԱ ԾՈՎ

Սևանա լիճը պատմական Հայաստանում կոչվել է Գեղամա ծով: Այդպես է կոչվել Գեղամ նահապետի անունով: Նա գաղթել է հարավից՝ Արմավիրից, գնացել է հյուսիսի և հրապուրվելով գեղատեսիլ բնությամբ, բնակություն է հաստատել Սևանա լճի ափին, որը նրա անունով Գեղամա ծով է կոչվել:

ԳԵՂԱՄԱ ԼԵՌՆԵՐ

Այս լեռները գտնվում են Երևանից հյուսիս-արևելք: Ամենաբարձր գագաթը Աժդահակն է, որի բարձրությունը, եթե ծովի մակարդակից հաշվենք, կլինի 3589 մետր: Գեղամա լեռները հայտնի են ոչ միայն բարձր դիրքով, այլև բազմաթիվ հովիտներով, որոնք ամռանը իրենց թավշապատ մարգագետիններով ու սառնորակ աղբյուրներով դառնում են հիանալի արոտատեղեր: Գեղամա լեռները ջրային խոշոր շտեմարաններ են թե Սևանա լիճը թափվող մեծ ու փոքր գետերի, թե Երևանին սառնորակ ջուր մատակարարելու համար:

Լեռների անվան ստուգաբանությունը ավանդական է և կապված է Գեղամ նահապետի անվան հետ: Օտարները նվաճելով մեր երկիրը այս լեռների անունը աղճատել և դարձրել են Աղմաղան:

ԳԵՂԱՄԱԲԱԿ

Գեղամաբակը եղել է Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունի գավառի հին քաղաքներից մեկը, որի անունը կապվում է Գեղամ նահապետի անվան հետ: Սակայն Գեղամաբակը հետագայում վերանվանվել է Վասակաշեն, Սյունյաց նահապետ Գաբուռն Վասակ իշխանի անունով, որը ապրել է 9–րդ դարում և նրան չպետք է շփոթել մարզպան Վասակ Սյունիի հետ: Հետագայում Վասակաշենն էլ է կործանվել: Շատ ուշ, 19-րդ դարի սկզբին, Արևմտյան Հայաստանից՝ Դիադինից եկող գաղթականները Վասակաշենի տեղում հիմնեցին ներկա Վարդենիսը (Բասարգեչարը):

ԳԵՂԱՄԱՇԵՆ

Գեղամաշեն է կոչվել Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը, որը ընդգրկել է Հրազդան գետի և Գեղամա լեռների միջև ընկած տարածությունը: Գեղամաշեն գավառը մեր, պատմության մեջ հայտնի է նաև Մազազ գավառ անունով: Գեղամաշեն է կոչվել Գեղամ նահապետի անունով և ավելացվել «շեն» մասնիկը և ունի մարդաբնակ տեղի իմաստ:

ԳԵՂԱՄԱՎԱՆ

Անունը ծագել է Գեղամ նահապետի անունից և ավելացվել «ավան» մասնիկը, որը ունի «բնակավայրի», «տեղի» իմաստ: Գեղամավանը գտնվում է Սևանի շրջանում, Հրազդանի վերին հոսանքում, Ծաղկունյաց գեղատեսիլ լեռներին հարող մասում: Վաղ անցյալում այս գյուղը, որը գտնվել է պատմական Վարաժնունիք գավառում, հայտնի է եղել Շալիս անունով: Հետագայում ձևավախվել և դարձել է Շահրիզ: Մակվից վերաբնակվող հայերը տասնիններորդ դարի երեսունական թվականներից գյուղը այդպես էլ կոչեցին: Մեկ դար հետո գյուղը վերանվանվեց Գեղամավան:

ԳԵՂԱՄԻ

Գառնիի պատմական անվանումը Գեղամի է եղել: Գեղամ անվանը ավելացված «ի» տառը, ցույց է տալիս պատկանելիություն, այսինքն՝ Գեղամին պատկանող ավան: Ըստ Մովսես Խորենացու, հիմնել է Գեղամ նահապետը: Այդ մասին Խորենացին գրում է, որ Գեղամը ներկա Գառնիի տեղում, մի ամուր ձորում, հիմնում է մի դաստակերտ, այսինքն՝ շեն կամ ավան և անունը գնում Գեղամի, որը հետագայում նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի:

Գառնին ներկայումս դարձել է Հայաստանի տեսարժան վայրերից մեկը: Նա մարդկանց գրավում է ոչ միայն իր հեթանոսական տաճարով, այլև, իր գեղատեսիլ բնությամբ:

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ

Սյունյաց աշխարհի գավառներից մեկն է, որը շրջապատում է Սևանա լիճը հարավից և հարավ-արևմուտքից: Ընդգրկում է

ներկայիս Կամոյի և Մարտունու շրջանները: Գեղարքունի գավառը իր անունը նույնպես ստացել է Գեղամ նահապետից:

Գեղարքունի գավառը կոչվել է նաև Աշխարհ Գեղամա կամ Գավառ Գեղամա: Հաճախ Սևանա լիճը Գեղարքունի է կոչվել:

Գեղարքունի է կոչվում նաև կարմրախայտ և համեղ ձուկը, որը աճում է Սևանա լճում:

Հայաստանի մյուս գավառների նման Գեղարքունին էլ ենթարկվել է արշավանքների և նվաճումների, որի հետևանքով էլ ժամանակին համարյա հայաթափ է եղել: Ներկա բնակիչները հիմնականում եկել են Արևմտյան Հայաստանի Հին Բայազետի, Դիադինի և Ալաշկերտի գավառներից:

ARMENIAN COMMERCIAL PRESENCE IN TIFLIS (Late Middle Ages – 1918)

Khachatur Dadayan

Trade and crafts are urban phenomena, therefore Armenians, as carriers of multi-century economic traditions, constituted a basic element of the Tiflis population. The Armenians in Tiflis, the capital of South Caucasus, were trailblazers in important branches of economy (trade, finances, credits, banking, production units, etc.). Presented in the paper are data from multiple sources on a number of Armenian entrepreneurs and their economic activities (including Al. Mantashiants).

The Armenians have been inhabited in Tiflis[1] since its foundation, 5th century, and the 15 centuries to follow they have always had a big role in the city's prosperity. Let's bring just a few examples on the problem coming from late Middle Ages. Thus, in 1650, King Rostom conferred on the Armenian Prince Bayandur "the authority to rule the big Tiflis City", while in 1714, by the Royal Charter, Prince Behbutyan was granted the Melikdom of Tiflis, that was to become hereditary to that family (until 1801, 15 Behbutyans had successively occupied that position). Jean Chardin, a French traveler, attested that in 1671, of the 14 churches in Tiflis, 8 were Armenian, while another Frenchman, botanist Joseph de Tournefort, noted that in 1701 Tiflis had 20 000 inhabitants, of which 14 000 were Armenians of the Armenian-Gregorian faith, 3 000 were Muslim, 2 000 were Georgian, and 500 were Catholic Armenians [1, էջ 147].

These and other facts coming from earlier times make a ground to put forward the thesis that in Georgia[2], the basic elements of urban population had been laid down by the Armenians. The Georgian kings and princes had a permanent residence in ancestral estates, and visited Tiflis from time to time, with their

[1] Till 1895 the city was called Tpkhis /Teflisi/, 1845-1936 – Tiflis: in 1936 it was renamed Tbilisi.

[2] For many years Georgia existed in the form of three kingdoms – Kartli, Kakheti and Imereti. On July 24, 1783 the king of Kartli and Kakheti, Irakli II concluded a treaty with Empress Catherina II (The George's Treaty) by which Karteli-Kakheti kingdom /East Georgia/ got under the protection of Russia. In 1803-1864 Western Georgia little by little became the part of Russian Empire, especially after Russian-Persian wars in 1804-1813 and 1826–1828 and Russian-Turkish wars in 1806–1812 and 1828–1829. In that way Tiflis and Kutaisi provinces and Batumi district made the part of the Russian Empire.

relatives, servants and serfs. As noted by a specialist of Georgian cities' history P. Ioseliani, Georgia's cities were none other than highland fortresses, military strongholds, extending their shade over the thriving and multiplying inhabitants [2, էջ 84]. The same idea was shared by the Caucasus researcher E. Weidenbaum: *"There have never been cities in Georgia in the classical or European sense of the word, but rather there were strongholds held by princes and extending their defensive capabilities to small villages randomly populated by irrelevant traders having no inherent organization"* [3, стр. 311]. The population of those villages, "the irrelevant traders" were mostly Armenians and Jews, while the bulk of the population in Tiflis and Gori were Armenians, who had their own interior organization. Placing the Georgian cities under the disposal of Armenians was a clever strategic initiative: Mainly in comparison with the village-dwelling agriculturally-minded Georgians, the Armenians inherited traditions of tradesmanship coming from the past. The cities could be developed only by crafts and trade, so, by an unwritten agreement the Armenians were genuine rulers of the cities, being at the same time subject to the Georgian kings. Which was convenient for both of them, this situation remained for centuries; this is a wonderful evidence of the interpenetration of the two nations in the course of their joint existence.

E.Weidenbaum continues: *"Only in Tiflis and Gori the Armenian population formed the urban class, which developed or rather, implemented its own organization. They were the so-called mokalaks. The time of their arrival in Tiflis is unknown. That class had probably been formed from the Armenians who in a strange land sought salvation from enemy looting. They were mostly traders but some went into crafts. Although the mokalaks did not make part of that class"* [3]. Mokalak is the Georgian for Citizen. Initially it was the name denoting all dwellers of Georgia, however later "mokalake" transformed into an honorary title, awarded by royalties to the residents of Tiflis or Gori who had had a long-time urban origin and paid a special tax or makhta. This tax was lump sum payment of 4 000 rubles, which was a huge sum, so a question arises on the origin of this money, which is commerce, the permanent business of the mokalaks is trade. In the 18th c. every year about 2000 camel load packs of hides were exported to Persia and Karin (Erzurum).

The post of King Vakhtang VI's nazir[1] was occupied by mokalak Hovsep Pitoyan. Visiting Russia in the retinue of King Teimuraz in 1760 were three mokalaks, high-ranking tradesmen Gevorg Bagdadyan, Nazar Gevorgyan (Egorov), and Melkon Davtyan. The mokalaks had important roles in the royal house

[1] Nazir- A high rank at court, Head of powder-mill.

of Irakli II (that Georgian king is known in Armenian historiography as Heracl). Thus, mokalak Amirian executed different diplomatic assignments, as "divans"-secretaries were working the Tumanyans, translators – the Enikolopyans, the meliks were the Behbutians, the golden letter carvers or incrustators – Beburyans, the equerries – the Ghorghanyans, etc. At the time of Irakli II, in the late 18th century, there were 556 houses of mokalaks in Tiflis, exclusively Armenians [4, էջ 89-93]. Only after the Russian conquest (1801) there was an inclusion into the mokalak class of one Georgian family.

The mokalaks were also rendering financial assistance to the royal family. Thus, Irakli II borrowed 300 rubles from mokalak Mr. Hakob., while in a warrant of 1799 we read: *"I, prince Georgi, owe you, Melik Shakar, 200 rubles. When the stockkeepers return from the pastures, I will fully refund. Please, do not disclose it to anyone"* [5, стр. 660].

The year 1801 saw a really historical occasion, felt by the nations of South Caucasus up to date. Georgia was included into Russia: It was a revolutionary event, which also had a substantial economic influence on a number of big and small Transcaucasian nations. As noted by David Ananun, an authority in economic science, *"Following the Russian conquest, Transcaucasia became an open market, a fair, with Tiflis as the most prominent shopping place. The Persians and Turks made war and looted, while the Russians made war and traded"* [6, էջ 228]. The difference was this. Another note by the same author describes the changes in South Caucasus, particularly in the economic field: "*There was no large field of trade, in each khanate*[1] *there was an individual custom unit, all of which created obstacles to the development of trade. The purpose of trading activities was to satisfy the modest needs of the local population.*

With the coming of Russians, the situation changed. First of all, all Persian intermediaries disappeared who had been hindering the exchange of goods. Transcaucasia entered into direct relationships with a large and comparatively cultured Russia. Secondly, established in Transcaucasia, was a large layer of Russian officials and the military, which as consumers, posed new requirements to the trading patterns of the area. That layer was not like the previously acting Persian officials, since they paid for the goods that they received. The Russians introduced great amounts of money, while the continuous military activities opened the door to large-scale expenses. The population got a chance to exchange their produce and craftsmanship for money. That violated the natural economy principles, and started the commodity relations, and exchange of goods and money. The Russian rule had a revolutionary significance for the economic life of

[1] Khanate – the name of many Turkish state formations as well as the ones of nations under Turkey's domination.

Transcaucasia. Transcaucasia became a large market, consuming imported goods in exchange for the local raw and reprocessing materials. While in 1822 the import was 825 985 rubles and export 463 123 rubles in goods (Russia), in 1875 the relevant figures were 8 096 141 and 13 983 499 rubles" [6, էջ 190-191].

Thus, the conquest of Georgia triggered serious, completely new economic relations carried out by the Georgian cities. Considering the fact that the urban population consisted mostly of Armenians, it becomes clear that they had to lead the economic reforms. Taking into consideration the fact that in the XIX century too the population of the Georgian cities mainly consisted of Armenians the arguments become substantial in statistical layout. Thus, in 1803 there were 2700 houses in Tiflis, of which 18 belonged to the Georgians, the rest were Armenian. According to the census of 1821, living permanently in Tiflis were 2951 Armenians, as well as 417 Georgians and Russians; in Gori - 331 Armenians, 121 Georgians and Russians; in Ananur - 123 Armenians, 24 Georgians and Russians; in Telavi – 236 Armenians, 74 Georgians and Russians; in Sghnakh - 377 Armenians, 12 Georgians and Russians. [5, стр. 661].

Why do we emphasize the economic factor? Because the conquering policies of Russia in Transcaucasia had primarily a favorable influence, while in the case of Armenians and Georgians it had a salvatory manifestation with regard to the religious faith. Nonetheless, it was this factor that in 1917 – 1920 triggered the genocide of Armenians in Baku (1918) and the displacement in Tiflis (1918-1922).

In 1813 Russia conquered the Khanate of Baku, in 1827 Russia conquered Eastern Armenia, and subsequently established the Caucasus region ruled by Governor-General, with Tiflis as the capital. Georgia had sea and the capabilities to maintain relationships with Russia. Baku had oil and sea. One may say that the province of Yerevan presented no economic interest, being only a buffer zone for the Russian Empire that could be converted at any time into a battlefield. However, finding themselves in the united and equal state, legal, economic territory of the Russian Empire and in the consisting of a common country, the Armenians began "conquering" Transcaucasia using their civilization resources of carryinhg out economic activities and national, "genetic" inclinations. and became the host of "the main pavilion" of the Tiflis fair.

The "conquest" of Tiflis started by hiring the state contractors. The matter is that supplying food to the Russian army, construction work for the state institutions, general catering for the authorities were done by a system of contractors. It was a wonderful way to become rich, since a contractor dealt with a state treasury that issued regular payments (e.g., a certain Kalinian made a fortune by supplying meat to the army). State tax collection was also done by

contractors, particularly collecting the silk taxes which was in the hands of Armenians. Thus, in the former Khanate of Gandzak, the silk contractors were Shadinyan and Jamalyan, in the Nukhi region there were Fridonyan, Ter-Grigoryan and Izmiryan, in Shamakh and Shushi, silk used to be put up to auction, while in Ghuba the contractors were Lazaryan, Ter-Ghukasyan, Mirzoyan. The contracting system was initially convenient for both parties. First of all, the Russian authorities lacked resources to maintain the relevant service, while the Armenians, Georgians and Tartar-Azerbaijanis lacked the experience of state service. Besides, the contracting system was such that it was both unavoidable and temporary, since the Russian authorities could eliminate it at any time. However the contracting resulted in a relationship that later produced serious attrition between cities and nations. The matter is that the the priority immediately was taken, in comparison with the neighbor countris, by Armenians being experienced in concluding bargains. Moreover, the Armenians started to exchange and sell the contracting services, i.e., to do business with regard to the national features, that was prompted not by nationality, but rather by the economic imperatives. Gradually there came about a trading, contracting, pawn-broking capital, hosted by the Armenians. It was this capital that seeking new domains of business application, established the industrial production in Transcaucasia. Enriched from contracting and silk, some part of the Armenian capitalists laid the basis of oil production in Baku, the other part deployed extensive economic activities in Tiflis. This situation in Transcaucasia resulted in demographic changes. The Armenians of Artsakh (Karabakh) started on a massive emigration to Baku, while the target for the Yerevan province was Tiflis.

In 1834, "the Big Stall" was populated by 16 807 Armenians and 3 582 Georgians [1, էջ 147]. In 1848 Tiflis' population was 30 814, with regard to religion it was 13 779 Armeno-Gregorians, 786 Orthodox (including 415 Armenians), 371 Lutherans, 1317 Muslims. Major occupations: trade and crafts. Of 1926 craftsmen 1448 were Armenians [7, стр. 92].

In 1845, Yu. Gagemeister, a Russian specialist in Caucasus, noted: *"... Armenians, no doubt, occupied a very important position in the Transcaucasian population due to their abilities, activities, and pursuit of education. They have permanently been considered the most enterprising operators. But the continuous looting to which they had been subjected during the previous arbitrary rule, had taught them to care exclusively for their own needs. That is the reason why in the villages they look almost like other inhabitants and live a poor life. But instead, in the cities, where there is sponsorship and protection from persecution, their activities are expanding to cover all possible fields. Having been living under*

the Turkish and Persian yokes for centuries, they can appreciate the favorable fruits of the Russian rule that liberated them from suppression awarding them all rights of bountiful citizenship. Being highly gifted in the spirit of highlands and talents for commerce, they since the time immemorial rule over the whole of Transcaucasia in matters of trade. They drew the trading paths to Russia, and it is only through them that the goods from Transcaucasia are sold in Russia. Decades of successful trade made them travel for commercial purposes to Leipzig, Hamburg, Trieste, Marseille, and despite ignorance of European tongues and other defects, some of those brave traders acquired very considerable capabilities. Many European goods were sold in Persia by Tiflis Armenians. In a word, it is enough to show them a new branch of trade, and they will get to work, even if it is not quite familiar and even risky" [8, стр. 138].

How much truth is contained in this excerpt?

On September 1, 1847, the citizens of Tiflis, Mkrtich Shah-Muradyants and Makar Ghulyants established the trading house "Shah-Muradyants and Ghulyants", that executed diverse intermediary transactions at moderate prices, sending silk and other goods to Moscow or selling them in Tiflis, and undertaking money orders. That trading house located in stall 17, fourth floor of the Tamamshyan Commercial Building, was the first Firm in Transcaucasia [9, стр. 190].

In 1853, there were 3330 traders, of which 2283 Armenians. The city had only 2 food stores, belonging to Gr. Mirakyan and S. Elozyan. Of eight diamond dealers 5 were Armenians, 2 Jews, and one Georgian [10, стр. 737]. Of 14 innkeepers 10 were Armenians [11, стр. 508], of which one was a luxury hostel belonging to Vardan Arshakuni, the future mayor. Received here in 1850 was the future Tsar of Russian Empire Alexander II, later this place was converted into an important center for public gatherings.

And what was the nature of the Tiflis trading activities in 1846 – 1850? The trading activities were divided into four branches: The first one was trade with Europe. Among the imported goods were sugar, wines, coffee, paints, silk, woolen and cotton cloth, luxury goods. Exports from Tiflis included raw silk, silkworm, cotton, wool, fish caviar and raw hides. Thus, import amounted to 2 million rubles, while export was 2.5 million, of which 900 thousand was coming to Tiflis, 1 600 thousand to other locations.

The second branch was trade in Russian Empire. Traders based in Tiflis could be encountered all around Caucasus, Transcaucasia, Ukraine, St. Petersburg or Moscow. They imported alcohol and vodka, tea, candles, articles of iron, copper, clay, glass, leather, cotton, and cloth. The export consisted of raw silk, cotton, rugs, etc. The import was 3.5 million rubles, export - 1 million.

The third branch was trade with Asian countries, particularly with Turkey and Persia. The import was tobacco products, cattle, rugs, felt, silk and cotton cloth, casual clothes, dried fruit, export was mostly products of Russian factories. Imported goods: 2.8 million rubles, exported - 1.3 million rubles. Thus, in three branches the circulation was 11 million rubles, of which the share of foreign traders in Tiflis was 2 million, while those of Tiflis (over 90% Armenians) – 9 million.

The fourth branch was selling goods inside the city. There were around 100 thousand consumers in Tiflis, who spent annually 3.5 – 5.5 million rubles, while the house owners collected rent 300 thousand rubles annually.

Now let us again review the statistical data on the Tiflis population, so as to clarify, what was the specific weight of the Armenians in trade. In 1863, Tiflis had 62 318 inhabitants. Of those 1707 were hereditary nobility (9/10 Georgians, 1/10 Armenians), 1997 were personal noblemen (Armenians and Georgians, half-in-half) not doing trade at all. Doing the trade were 466 honorary citizens, and 3217 registered tradesmen, *exclusively Armenians*[1] [12, стр. 58-59].

On March 25, 1876, a census was held in Tiflis, the results were published 4 years later in the official bulletin of the Statistical Committee of Caucasus. According to this trustful and exact source, the city had 104 024 inhabitants of which 12 356 were the Russian troops. Compared to 1864, the growth of the population was huge at 55.5%. The basic population consisted of Armenians, Russians and Georgians - 87.08%. Armenians were 37 610 (36.16%), Russians (including troops) - 30 813 (29.62%), Georgians - 22 156 (21.30%). Besides, living permanently in Tiflis were 38 nations – a conglomerate of 13 445 people (12.92%) [12, стр. 75, 93].

The city was divided into 16 districts, all carrying Armenian names. D. Kobiakov, the compiler and editor of the collection, notes: *"The Russians mostly lived in the newly built part of the city, avoiding the congested suburbs and narrow passages, which meant that they did not want to tolerate the unhealthy conditions of the old town and Havlabar. And also: "The Armenians are not too exigent with regard to personal comfort, therefore they lived in the old town. The exception was District II [Yerevan Square. note, that here at Paskevich, later Makharadze Street, was situated the house of Al. Mantashyants, now the House of Art Workers], housing the wealthiest Armenians"* [12, стр. 102].

This last statement by the author, to put it mildly, is untrue, the issue has quite another turn. First, it is sufficient to give a once-over to the list of house owners of the newly built suburb, and you will see numerous Armenians. Se-

[1] By the way, there were 8874 stone buildings and 72 wooden private houses, 14 inns in Tiflis, 2863 stalls made of stone, 15 factories and 119 industrial plants. The real estate was hosted by 5 190 persons.

condly, the natives of Tiflis, the Armenians, had built the Old City, and were meat and bone connected with their grandfathers' property. The Russians, on the other hand, appeared much later, and naturally, had to get established in the newly built environment. The Armenians, for example, started to settle in Moscow[1] in the 14th century, but no one would think of saying that those inhabitants coming from the Armenian lane had an inferior standard of living comfort.

Of some interest is the literacy of Tiflis population, which was 36.5%, whereby the Russians 9 000, Georgians and Imeretians 7 000, 1500 of 2 000 Germans, 1 000 of 1 500 Poles, the literate Armenians were 30.21% (around 11 000), however 22.79% were also Russian speakers [12, стр. 127].

D.Kobiakov also wrote: *"The Russians in Tiflis mainly represent the working class having no capital, neither the Georgians possess any capital. But the Armenians, possessing nearly all realty in Tiflis, are not enterprising people. Contracting and trade – that is their favorite business, their imagination does not go farther"* [12, стр. 207]. This last statement is also groundless. Because while indeed, the Armenians are advanced in trade (of 6203 tradesmen 4237 were Armenians, 1078 Georgians and 98 Russians), the processing industries had 11 thousand workers of which the Armenians were about one half, 3 000 Georgians, 1 000 Russians [13, стр. 42]. And in this field the absolute priority belonged to *Grigor Grigori Adelkhanyan.*

That man established "The G. G. Adelkhanov Stock-holding Company for Producing Leather and Felt in Caucasus"[2], which was the second largest firm in Transcaucasia after the Oil Production Company in Baku.

The initial data on G. Adelkhanyan is dated back to 1869, he is mentioned as assistant of the Tiflis State Bank of Russia Department Inspector. Two years later he becomes Inspector, and after two more years he is designated manager of the "Tiflis Reciprocal Credit Society". According to the latest data of 1916, G. Adelkhanyan was still occupying that position for over 33 years at the head of the oldest Finance and Credit Institution in Transcaucasia. However, G. Adelkhanyan remained in the history of Armenian business not only because of that position.

Everything started in 1875, when in Tiflis, at the bank of Kura, in a private house in Vorontsovskaya Street he founded a small leather factory. Here 30 workers in all did the reprocessing of sheep and goat skins, while the annual production was 60 thousand rubles. However, at the very start, the production was of such high quality and was so highly demanded, that Adelkhanyan opened

[1] Полное собрание русских летописей, т.XXV, М., 1949г., стр. 183.

[2] Акционерное общество кожевенного и войлочного производств на Кавказе Г. Г. Адельханова. Краткий очерк истории возникновения, развития и современного положения фабрично-заводской деятельности общества 1875-1901гг., Тиф., 1901г.

a store in Tiflis, and another in St. Petersburg, at 28, Karavannaya St. Two years later, in 1877, the factory started processing cattle hides and became the undisputed leader in this field in Transcaucasia. In 1879, Grand Prince Michael, the Caucasus Commander-in-Chief, made an agreement with G. Adelkhanyan for 5 years to supply the leather boots to the Russian Army at 360 thousand rubles yearly. It is to be noted that the Agreement was regularly prolonged, so Adelkhanyan remained a permanent supplier to the Army up until 1917 – 1918, when the Caucasus front line was finally dissolved and the Russian troops retreated both from Western Armenia and Transcaucasia.

G. Adelkhanyan is the first one in the whole Caucasus to implement the leather production at European standards. His products won a bronze medal at a Russian Art-and-Industries exhibition in 1882, and a gold medal at an exhibition in Tiflis in 1889, a gold medal from the Russian Ministry of Finance and the Technical Society of the Russian Empire, a gold and silver medal at an exhibition in Nijni Novgorod in 1896.

A serious business always needs financial investment, which was the reason why on April 12, 1896, G. Adelkhanyan, along with Hovhannes Alikhanyan and Petros Alibekyan started "The G. G. Adelkhanov Leather and Felt Joint-Stock Company", with a fixed capital of 1.5 million rubles. That production giant consisted of three plants: leather factory, felt factory and footwear production. The industrial complex extended 1.5 hectare, all asphalt and concrete, had two-store outhouses, trolley carriages, water transport, hot-water lines, while leather was sold all over Caucasus.

Founded in 1889, the three-floor heat plant spread over 1700 m², total area being 3150 m², and a power plant. Since 1890 thousands of felt boots were produced, in 1896 production started of pea jackets, and thin felt jackets were in very great demand in Russia, particularly in Siberia and the Far East as clothes for soldiers, fire fighters and seamen.

In 1886, the basic footwear factory building had three floors, occupying 660 m². Manufactured here were the military boots for the Army, all types of shoes for Europe and Asia, with soles imported from US. The European part of Russia maintained a great demand for goatskin coats and felt boots, and G. Adelkhanыan was the first man who started to manufacture them on an industrial scale. In 1912 he had two shoe shops in Tiflis, while St. Petersburg store sold saddles and other leather articles. The store moved from Karavannaya St. to a more central part - Nevski Prospect 44.

In 1900, all the three enterprises owned by G. Adelkhanian employed 1107 workers and the gross product was 1 904 451 rubles.

All that is sited to counter the ridiculous opinion that the Armenians in Tiflis were only contractors and traders. The Armenians were far advanced even in nearly all branches of economy. G. Adelkhanyan was by no means unique.

As far back as 1870, brothers *Hovannes and Gabriel Minasyans*, started silk manufacture and fish production, and later oil extraction in Baku, then in Tiflis the first cotton tissue factory, that 20 years later was sold to the notable banker *Hovhannes Chitakhyan*, the largest realty owner of the city.

In 1871 foundation was laid of Tiflis Commercial Bank [14] and the Society of Reciprocal Credit [15], on both of them D. Ananun wrote: *"They became centers for gathering Armenian capital and making policies"*.

The founders of the Commercial bank were traders, enterprise owners, estate owners M.Alikhanyan, Hovh.Amiraghyan, D.Nadiryan, M.Tamamshyan, A.Ghorghanyan, Al.Tairyan, Kh.Ter-Mkrtchyan, S.Ghorghanyan, Al.Onikyan, E.Ejubyan, Hovh.Ananyan, Al.Babanasyan, brothers S. & H.Izmiryan, N.Mirimanyan, S.Mirimanyan, N.Fridonyan, Hovh.Rotinyan, Gr.Tamamshyan, brothers M & Hovh.Tsurinyan, E.Davtyan, Hovh.Evangulyan, Hovh.Margaryan, brothers E.,I. & Al.Tsovianyan, E.Jaghetyan, H.Alelyan, Dr. M.Shakhparonyan, who, in order to keep clear of the suspicion and blame on the part of the authorities, engaged Princes N. Bektabekov and P. Nakashidze, high-ranking officials I. Zubalov and K. Reuter, the latter having for a short time been manager of the Bank Board. Having started operations with 500 thousand rubles fixed capital, this bank in 1914 had 6 million rubles fixed and 3.8 million savings capital, it was the only financial institution in the Caucasus to sell its bonds at St. Petersburg stock exchange.

The Society of Reciprocal Credit was organized after the same principles. The Chair of the Council of the Board was elected V. Kaidanov, members Al. Mantashyants, Hovh. Chitakhyan, Al. Matinyan, S. Jaghelin, while the manager was G. Adelkhanyan from start to end. In 1915 this crediting institution had 3102 members, 1210 of them Armenians.

Ending the subject of banking, it must be noted that on 30 November 1912, the Armenians established another bank, the Merchant Bank of Tiflis, with 5 million rubles constituent capital [16]. The founders were the mayor of Tiflis Al. Khatisyan, A. Miliants, A. Baghdasaryan, M. Bozarjiants, H. Seilanyan, M. Dolukhanyan, A. Enfiajyants, S. Giulbenkyan, E. Tiunibekyan, Gr. Hambartsumyan, H. Kamoyan, S. Ter-Hovhannisyan, M Kalantaryan, M. Martirosyants. It should be added for comparison that in the same year the top strata of the Georgians at last woke up from slumber and created the first Tiflis Nobility Land Bank, with fixed capital 147.300 rubles.

The 1880s were a new period of growth for the Armenian capital in Tiflis. Gevorg (Egor) Ghazumyan, Chair of the Tiflis Merchant Deputation, Merchant of the First Guild, established the merchant bank "Egor Kasumov and Co.", with the initial capital only 14 thousand rubles, of which 10 thousand was invested by the founder, while 4 thousand – his four collaborators. In 1881, the company had 620 depositors, and the basic capital was 88 thousand rubles, of which 15 thousand was G. Ghazumyan's, 73 thousand – others. However, what is surprising was the productivity of this company: the circulation of money was 1 857 858 rubles… [17, стр. 212].

The Russian capitalist T. Morozov's trading agent A. Makarov, in 1881, seeking for new markets, made a reconnaissance visit to Transcaucasia and was completely disappointed, writing in dismay: *"In Tiflis the trading and industrial interests are entrusted to Armenians"* [18, стр. 155]. In the same year the "Kavkazski Kalendar" publication wrote: *"In all cities of Tiflis province the Armenians are the ruling element. In Tiflis Armenians make up nearly one half of the population (45%), Georgians 26%, Russians 24%, Tartars 5%. In other cities the Armenians smother the Georgians with their numbers. In Akhaltsikh they constitute 93%. Even in aboriginally Georgian land like Telav and Sghnakh, the population is exclusively Armenians, 73% and 89%, in Telavi province villages it is from 49.103 inhabitants only 2869 Armenians, that is 6%, in Sghnakh province from 74.142 inhabitants 5.567 Armenians, i.e. 7.8%. The Armenian rural population is mostly grouped in Akhalkalaki and partly in Akhaltsikh, Borchalu and Tiflis provinces"* [19, стр. 312]. These references attest that in Georgia, the Armenians mostly stayed in cities, and mostly dealt in trade and industries. In 1889 officially registered in Tiflis were 47 merchants of 1st and 2nd guild, of whom 7 Germans, 4 Russians, one all Tartar-Azerbaijani, Polish, English and French, and 29 Armenians. In the same year the Agricultural and Industrial exhibition featured a complete success for the Armenian exhibitors, awarded gold medals for vineries, tillage, silk manufacturing, apifarming, woodworking, mining, and industrial production [20, стр. 69-71].

Also very interesting is the collective psychological image of the Armenian merchant in Tiflis, that was so accurately presented by Magda Neuman. *"An Armenian always undertakes a small operation, and only when he has seen someone do it. But if he has started it, in no case will he stop, no matter the injuries. His extreme caution and indeterminacy in financial operations reduce the chance of losses greatly, but if successful, he proceeds slow and steady, although it may require years of perseverance. By virtue of those qualities, the Armenians for the most part become stall or store owners. Having obtained some*

success in this way, the Armenian does not go in for a new business, whatever might be the expected gain.

Armenians have never been too successful in developing collective activities, cooperative companies or financial organizations, As a result, they lack organizational skills, they are psychologically isolated, each striving to manage his own enterprise single-handed. He is looking for business with those Armenians, who are like him, lest anyone should turn out to be his better" [21, стр. 192-194].

M.Neuman is largely right. That the Armenians tried to avoid collective activities, had a substantive explanation. *For centuries, being under a foreign yoke or in a foreign country, lacking elementary securities for life, property, furniture, the Armenian saw the only guarantee for his existence, in his economic and commercial activity, therefore he displayed great care and caution.* The natural requirement to earn his bread compel him to do business with his brothers, relatives or next of kin, however, in the course of time, the natural development of business within the legal domain prompted him to expand the limits of his activities, emphasizing nevertheless, the feature of national identity, with an appropriate result.

Thus, in 1900, of 71 industrial companies the Armenian ones counted 36 (circulation 2 million 580 thousand rubles), Georgian – 7 (103 thousand rubles), German – 17 (481 thousand rubles). Joint-stock companies – 8, of which only two were Armenian, however, their circulation was 1 million 758 thousand rubles, while the other six companies combined were 1 million 738 thousand.

According to tax-collecting data, in Tiflis trade and production, Armenians owned 62% of all companies, 73% of circulation, and 69% revenues [22, էջ 56-57]. There were production branches that were Armenian monopolies, that was tobacco products.

As far back as 1855, *Hambartsum Enfiajiants* had two cigarette stalls in Tiflis, one in Yerevan Square, on the first floor of the Tamamshyan's house, the other in Veliaminovskaya Street, in the house of Khojaminasyan. They were the first civilized auction places in the city. H. Enfiajyants started cigarette production on an industrial scale. In Tiflis Province, Sghnakh Region, Lagodekh area he had large plantations, with numerous Armenian professional tobacco workers. In 1895, H. Enfiajiants established the "Mir" factory which he sold to his relatives in 1901, while himself founded a new one. He enjoyed great authority and respect in Tiflis. He was 2nd-guild merchant, member of City Public Administration and a Deputy of Tiflis City Duma (1864), since 1895 – Member of Reciprocal Credit Society.

His son Artashes successfully continued father's business and achieved new quality. Since 1912, this 1st-guild merchant employed 280 workers at the "A.H. Enfiajiants" Factory, the largest one, and produced cigarettes to 1 million rubles. The factory issued deluxe cigarettes named "Solidnie", "Inteligentskie", "Extra".

Enfiajiants was a deeply national man. Being member of the city duma, member of the Reciprocal Credit Society, deputy member of the Merchants' board, member of stock-exchange board, he was also member of the trust boards of Al. Mantashyants commercial school and No.1 Commercial School, Chairman of the Company for Help to Poor Students of the Rail Transport School, Honorary Inspector of Handicrafts School (Kutaisi Province). In 1909 he presented 300 volumes of his late father's books to the "Caucasus Charity Society".

In 1918 – 1920, in the turmoil of the Revolution, H. Enfiajiants was compelled to emigrate to Belgium, where he built the "Enfi" cigarette factory, employing numerous refugee Armenians from Caucasus. It is to be noted that in 1925, besides "Enfi", Armenians in Belgium's capital possessed four more industrial enterprises: Brothers A. and H. Goiunjians' "Elmas", D. Msryan's "Tavros", T. Muradyan's "Kars", A. Matosyan's factory "Maruf".

On the basis of the Enfiajiants' "Mir" Factory, opened in Tiflis in 1901 was a joint-stock company of the same name, with B. Eghiazaryan as Chairman of the Board, members G. Ter-Asatryan and S. Antonyan (after one year there were new members of the Board G. Baianduryan, R. Gozielyan). With 500 thousand rubles basic capital that Firm produced "Atlas" cigarettes and cigarettes with cardboard holders, sold in private stores in Tiflis and Baku. In all, that factory with 79 workers had an output of 750 thousand rubles worth of cigarettes.

Michael Safaryan yet in 1873 founded one of the oldest cigarette factories in Tiflis. His quality products only in European exhibitions won 14 prizes, as well as 17 medals and commendations at different exhibitions. After he died in 1898, the business was taken over by his daughter Natalia. However, it was naturally difficult for a woman to run a tobacco factory, so, she sold the factory to G. Andinyan and H. Mamedov. The new owners retained the Company's name (that was one of the guarantees for business continuity), and in 1914 the "M P. Safaryan's Successors" produced cigarettes for 200 thousand rubles.

In 1910, another tobacco Firm declared itself in Tiflis, *"Seilanyan Brothers"* Trading House Factory. Annual output was at 500 thousand rubles. The Company issued cigarettes "Prima", "Zefir", "Delikatnie", and "Imperatorski", "Turetskoe serdtse", "Pridvorni", "Diubek turetski", "Makedonski".

The "Kometa" Factory produced 300 thou rubles worth of cigarettes. The Factory was awarded Grand Prix and a gold medal in Rome.

However, the undisputed king of tobacco industries in both Tiflis and Caucasus was *Nikogos Hovhannes Bozarjiants*. He founded his factory yet in 1858, in a private house in the Vera suburb of Tiflis. Being Eastern Armenian, Subject to Turkey, N. Bozarjian was deprived of the right to own a plantation, but using the national and regional connections, he exported high-quality raw material from Turkey. At the Caucasus exhibition of agricultural and industrial articles in 1889 he was awarded a gold medal for fine tobacco processing.

The father's business was continued successfully by his sons, Hovhannes and Arshak. They established "N. H. Bozarjiants and Sons" Firm, that became a widely recognized standard. Only in 1914 the factory output was 1 million 300 thousand rubles. It was high-quality cigarettes, of which the best and the most expensive were "Sagangebaj" and "Pokhod". The Company became an official supplier of the Great Prince Nikolas Mikhailovich.

For an intermediate review, let us consider the data of 1912. At that time there were 35 joint-stock companies in Tiflis, of which 16 were Armenian (including the electric cable car, that was built by the Belgians in 1900, and owned by Ferdinand Takhtajian). The total fixed capital of the Armenian-owned companies was 23.501.918 rubles. Other nations owned 19 sections belonging to the Russians, English, French large companies, their total value being in considerable deficiency to the Armenian investments.

Of 72 industrial companies 38 were Armenian property. Among these, of 5 vodka factories 4 Armenian (Brothers Sesian, "Argo"), of 11 brick factories 7 (R. Martirosyan, M Yolchyan), 2 leather and felt factories (G. Adelkhanyan, A. Zargaryants and P. Vardazaryants), all 3 factories of candy (G. Giozalyan, G. Atovmyan), of 10 woodworking factories 8 (A. Jaghetyan, S. Gasparyants, S. Ter-Asatryan, A. Ter-Khachatryan and G. Tskhovrebov), wood boards, 3 factories (E. Eghiazaryan), of 12 el. power plants 7 (including Poghos and Khachatur Dzitoghcyans from Alexandropol), V. Mamulyan of Mineral Waters, Tairyan, Alikhanyan and Tolei oil making, G. Jaralian cast iron, Al. Melik-Azarian – copper-smelting plants.

The economic excellence of Armenians becomes evident and undisputed in the trading domain. Thus, of 17 stores trading in Asian goods, 10 belonged to Armenians, of 40 drug stores 19, of 110 food stores 60, of 15 snack bars 10, of 12 wine storehouses 4, of 19 wine shops 17, of 206 wine pubs 109, of 9 linen stores 6, of 9 women's clothes 3, of 109 pothouses 73, of 38 hardware shops 30, of 28 gold and silver shops 15, of 11 toy shops 7, of 21 book stores 13, of 25 rugs, silk and wool stores 12, of 78 leather stores 53, of 11 forest wood stores 8, of 142 textile stores 90, of 20 furniture stores 18, of 40 shoe stores 34, of 28 inns 11, of 12 restaurants 6.

And finally, in 1912, of 15 1st-guild merchants 7 were Armenians, of 68 2nd-guild merchants 42[1].

Let us touch now upon the issue of what the influence was of the numerical or economic prevalence upon the urban governance of Tiflis.

In 1890, the Armenians constituted 54.8% of the city population. In 1893 the Tiflis population was 145 731, of which Armenians were 55 553, Georgians 38 357, Russians 36 113, Persians 4 615, Poles 4 300, Tartar-Azerbaijani 2 505, Jews 1 543, Germans 1 661. In 1895, Armenians were 64 720, Georgians 34 452, Russians 26 922, Tartar-Azerbaijani 3 515. In 1901, Armenians were 63 241, Georgians 50 908, Russians 41 934. In 1912, there were in Tiflis 81 452 Armenians, 22 763 Georgians, in 1914 129 589 Armenians (37 7%), Russians 78 356 (22.8%), Georgians 69 563 (20.2%) [23, стр. 111]. Finally, the veritable data of 1916: Armenians 149 294, Russians 91 997, Georgians 37 584. Thus, it is clear that on the turn of the 19th century, the Armenians were in the majority.

The same supremacy reigned in the basic entity of the Tiflis governance – the city duma (parliament). Thus, in 1875 – 1886 (mayors: D. Ghipiani, A. Ghorghanyan, Al. Matinyan) 77.4% of Duma deputies were Armenians, 14.3% Georgians, 8.3% Russians. In 1886 – 1897 (Mayor Al. Matinyan) the Armenians were 68.6%, Russians 16.7%, Georgians 14.7% [23, стр. 178]. In 1897 – 1910, (mayors G. Evangulyan, K. Vermishyan, V. Cherkezov) 63.8% of deputies were Armenians, 21.7% Russians, 14.5% Georgians. In 1910, the mayor was Al. Khatisyan, who governed over 7 years. In 1910 members of Duma were 36 Armenians, 26 Russians, 2 Russian Germans and 8 Georgians, in 1914 – 47 Armenians, 18 Russians, 10 Georgians, in 1916 – 53 Armenians, 13 Russians, 9 Georgians. Considering that the overwhelming majority in Duma were merchants and company owners, then it will become evident that the achievements in the economic domain was the road to power.

And the fact that economy mostly was in the hands of Armenians, is proven by the latest statistical data. Thus, in Tiflis in 1916, the Armenians owned 21 of 42 drug stores, 84 of 146 food stores, 4 of 7 paper stores, 63 of 119 wine stores, 116 of 132 leather articles stores, 24 of 29 sausage stores, 21 of 37 firewood stores, 18 of 33 iron ware stores, 17 of 18 oil and oil products stores, 45 of 80 confectioner's shops, 15 of 22 bookstores, 9 of 20 rug sellers, 61 of 67 leather sellers, 61 of 67 leather sellers, 6 of 9 cafes, 98 of 117 flour shops, 101 of 133 textile stores, 19 of 22 furniture stores, 465 of 724 grocery stores, 6 of 11 mineral water stores, 28 of 32 stores of ready-made clothes, 9 of 11 cigarette stores, 19 of 45 watch, gold and silver article stores, 5 of 6 liquor stores, 2 of 3 brick factories,

[1] The relevant calculations were done using the source Справочная книга по гор. Тифлису, Тиф., 1912г.

10 of 15 woodworking factories, 3 of 6 candy factories, 2 of 3 oil-extraction plants, 8 of 17 power plants. Moreover, 2 coffee sellers, all 34 shoe stores, 2 soap factories, 6 cigarette factories, 2 leather and felt factories, 2 woodboard factories, the one macaroni factory, (Petrosyan & Co.) [24].

The Armenians established and maintained nearly all the Tiflis banking business (Hovh. Chitakhyan and his heirs, Tsovianyan and Brothers, Fridonyan and Co.), the City Office, the Trading Deputation, the Trading Directorate, the Stock Exchange Committee.

The successful economic activity resulted in a situation whereby the Armenians seized the European-initiated non-domestic fields, rather than business, e.g., in 1907, member of the Committee of Tiflis football fans was N. Lalayants, the Tiflis bicycle sport Vice Commander A. Safaryan, members of Tbilisi Tennis Club were V. and E. Tsovianyans [13, стр. 355, 361]. It is to be noted that neither the Russians, nor any other representatives of the Transcaucasian nations had any participation in the above mentioned clubs.

To summarize: In 1917, the total number of Armenians in the whole of Russian Empire was 1 173 096 and 823 968 Georgians. At that, In Russia, above the borders of Transcaucasia, were inhabited 2248 Georgians and 55.002 Armenians B. Ishkhanian, a political figure and demographer, wrote: *"Compared to other nations of the Caucasus, the Armenians, by virtue of their mighty involvement into the political affairs, occupy the first place in industries and trade"* [13, стр. 68]. Indeed, while occupied in agriculture were 11.41% Armenians, Georgians 79.1%, and Tartar-Azerbaijanis 81.66%, Armenians in the industry were 19.28%, Georgians 5.56%, Tartar-Azerbaijani 4.7%, while in trade Armenians 22.7%, Georgians 4.84%, Tartar-Azerbaijani 5.6%.

The same author goes on: "*While Armenians, compared to other nations, occupy the fifth place in industrial production, and the second place in trade, in the Caucasus they have the first place overwhelmingly*" [13, стр. 100]. Class affiliation in the Caucasus and the numerical composition of the traders was as follows: Armenians 6001 persons, Russians 5119, Georgians 2283, Tartars-Azerbaijani 1386.

To conclude, *the numerical supremacy belonged to Armenians, holding in their hands the governance of the city, and most of the economy*. That is to say: Tiflis was an Armenian city,

Either the Tiflis Armenians or generally the history of the Armenian capital and benevolence cannot be imagined without *Alexander Mantashyants* (1842 – 1911). The man who was the leader of the "Armenian" department of Russian (that is to say, Baku) oil production, one of the most important bankers of the

Russian Empire, and a most dedicated benefactor of the time.

To perceive the Mantashyants phenomenon, it is important to understand the following: since childhood he was dedicated to two things: the Armeno-Gregorian Faith and the Commerce, those had shaped his system of outlook. Flowing in his veins was the blood of a priest and a trader, a wonderful mix, something that has become an origin of fertility for our nation. Al. Mantashyants' oil was sold worldwide, his oil-carrying ships and storage tanks were spread from Shanghai to Cairo, and it is quite natural that his trademark was everywhere symbolizing the sacrifice of Christ.

The 16-year-old Alexander studied Armenian, Georgian, Russian et al. under the priest Galust Papazyan for five years, and it was the only education that he ever had.

In 1865, a tissue merchant, mokalak Hovh. Mantashyants was elected deputy of the Tiflis city duma. Meanwhile, Duma was completely Armenian, the executive Mayor was S. Abisoghomyan, members: N. Milyants, H. Ter-Ghazaryan, K. Mamikonyan, S. Abrahamyan, M. Ter-Melkisetyan [25, стр. 18].

One year later, Hovh. Mantashyants with his son, who has already got education, goes to Tebriz on matters of business, then Alexander is dispatched to Manchester, and that was also a streak of luck. Setting his residence there and going on with his father's business, he made his appearance and familiarized with the European everyday life, culture and business environment, for the first time communicated with the Diaspora Armenians, was introduced to the issues of national survival, observed his compatriots in the practice of charity.

In 1866, Al. Mantashyants took part in writing the inner charter of the Manchester community. In 1869 he was among the donors for the building of the Armenian chapel, he donated 40 pounds with Hovsepyan from Tiflis, that was *the first donation* by the future greatest benefactor of the Nation.

In 1870, when the Armenian Church of St. Trinity was built in Manchester, Mantashyants was again among the benefactors, having donated 5 pounds.

In 1872, father and son Mantashyants returned to Tiflis, in the Yerevan Square opened a textile warehouse, then another, and in a year Alexander became member of the Reciprocal Credit Society (up to 1885).

There were many tissue merchants in Tiflis, mostly wealthy, successful merchants, however Al. Mantashyants managed to make a great advancement due to using European methods, great diligence and observancy. For him, the decisive year was 1881. On that year he became 1st-guild merchant and was elected deputy to Duma (up to 1892). Since that year he accepted the post of the honorary trustee of the Tiflis Comprehensive School, that he held till 1894.

The money earned by selling tissues and cloths paved the road for Al. Mantashyants to the higher strata in Tiflis, however the same money demanded new domains, and he entered the financial domain: In 1882 – 1888 he was member of the reporting committee of the Tiflis Russian State Bank. However, his aspiration, his target was the Commercial bank. In 1882 – 1884 he was elected board member of the same bank, in 1885 – 1889 deputy chair of the board, and in 1890 he was Chair for life, naturally, being at the same time the largest shareholder. It was Mantashyants' merit that the bank became one of the best financial institutions of Russia, was valued at the Imperial Exchange and was the only Caucasus bank that sold its bonds at St. Petersburg Exchange.

Having become a large-scale financier, he continued to run his manufacturing business.

In 1889, there was an important turn in the life of Mantashyants: As far back as 1884 his friend Michael Aramyants moved from Tiflis to Baku. Along with his compatriots from Karabakh: A. Tsaturyan, G. Tumaian and G. Arapelian, established the trading and oil producing company "A. Tsaturov et al." This company played a substantial role in the oil production in Baku, business was going well, but the financial investments were needed. In 1899 Aramyants came to Tiflis and borrowed 50 thousand rubles from Mantashyants, i.e. from the Commercial Bank, in order to purchase the cistern cars. Mantashyants offered his personal assets, on condition that he would become a shareholder. The offer was accepted, and Mantashyants entered the oil business. In the ten years that followed, Mantashyants purchased the shares of A. Tsaturyan, G. Tumayan, and G. Arapelian, Becoming the rightful owner, in 1899 he along with A. Aramyants established the "A.I. Mantashev & Co." firm which was to become the oil-producing Empire. Suffice it to say that for 10 years (1899 – 1909) the Company owned the largest fixed capital in the oil industry (22 million rubles)[1].

With regard to Mantashyants as a human being, it should be said that he held dear three principal values: Nation, Church and Family.

Al. Shirvanzade wrote: *"It was not the great amounts of money that he donated to the sacred temple of charity, which is the queen of the celestial temples. It was the heart that performed the only role, and the supreme role in the benevolence by Mantashyants. He gave away without accounting, without empty vanity, he gave, because so prompted his national soul. His benevolence was of a pure Christian character, so what the right hand gave, the left hand ignored. It was his modesty, that is so rare these days. Only a small part of his doings are known to the public. Countless were his deeds that only his very close*

[1] On Al. Mantashiants' role in oil production see my book «Հայերը և Բաքուն» գիրքը, Ե., 2006թ.

people knew about" [26].

In 1881 he became one of the founders of the "Armenian Benevolent Society of the Caucasus", and later the vice-chair and an honorary member. That meant that beside the mandatory yearly contributions, Mantashiants periodically deposited large sums, throughout 30 years.

In 1908 he awarded 20 thousand rubles to the Society as a single donation, so as the annual percentage allocations (900 rubles) should go to the Armenian schools. In 1903 he paid 50 thousand rubles to repair the St. Godmother Church with annex. In 1904 he spent over 1.5 million francs on building St. John the Baptist Armenian Church in Paris, for which the French Government awarded him the Legion of Honor. In 1909 he donated 300 thousand rubles to build a new magnificent building of the Nersisian Seminary. In 1910 he granted 250 thousand rubles to build the currently standing Patriarchal residence (1914).

Mantashyants had a special attitude towards education. In 1881 – 1893, he was the honorary trustee of the Tiflis Comprehensive Classical School, and in 1894 – 1907 of the preparatory school, in 1894 he founded a trade school of his name, which continued to teach the youngsters up to 1918.

Moreover, the gifted and talented, often selected by him personally, used to be sent to the best educational establishments of Russia and Europe, while taking care of them throughout the entire course of study. Ar. Sarukhan wrote: *"Many Armenian youths' education had been funded by Mantashyants. Mantashyants himself ignored their number. I think that in this way or that he helped about a thousand young men to get their education and to get established in further life. I personally know about a hundred of them, a doctor, a teacher or an architect, a geologist or some other specialist, who owe their entire learning and position to Mantashyants"* [27, էջ 169].

One of those was Komitas, who wrote in his autobiography: *"In May 1896, on account of the great benefactor Alexander Mantashyan, I moved to Berlin, to complete my higher musical education".*

Mantashyan had also another weakness. It was love for art and literature. His preference was theater, not only did he always attend theater, but also regularly extended financial help both to the "Armenian Dramatic Society" and to individual actors.

The currently existing building of the Sh. Rustaveli Dramatic Theater was formerly called "The Pitoev Theater". Mantashyants, who was the largest shareholder and a member of Isaiah Pitoyan's trading and oil-producing company, started a corporate operation of building the theater, spending 1.5 million rubles.

To be mentioned here is Mantashyants' personal character. He was

universally admired for his modesty. Ar. Sarukhan wrote: *"He was a modest person and lived a modest life. He disliked valuables, never wore a ring or any other decorations. His watch was very plain, with a simple chain. The only adornment that he liked to carry was a live flower. He never wanted to own a carriage, he always moved around on foot or by tram, hiring a carriage only on rare occasions"* [27, էջ 189]. That was not a formality, a horse-drawn carriage cost 25 rubles, however Mantashyants thought that since there were still poor Armenians and refugees in Tiflis, he had no right for luxury, it was indecent and immoral behavior.

There was yet another feature that he had: although the pleasures of life were quite accessible, he was dedicated to his family, his wife and eight children. His wife died of diabetes, in Frankfurt, and was buried in a monastery graveyard. Mantashyants himself suffered from kidney disease and ear pain, and received treatment for several months while visiting Paris. In Spring 1911 he went on a journey to Petersburg, to thence go to Paris, however, died en route on April 19. His body was brought to Tiflis on April 24 and buried on April 30. It was a very mournful day, attended by all Tiflis.

Mantashyants was buried at the side of his wife, in the Monastery graveyard. Today, however, his resting place will not be found. In 1938 the Monastery Church was ruined and the graves destroyed, not only the one of Mantashyants, but also of other notable Armenian personalities: M Loris-Melikov, A.Ter-Ghukasyan, Hovh. Lazaryan, M. Sanasaryan, B. Shelkovnikyan, P. Izmiryan, and others.

In 1914, the start of WWI triggered the Armenian tragedies.

In 1918, trying to save itself from the sinking Transcaucasian ship, Georgia boarded its boat, and Tiflis was deprived of the significant part of its Armenian population - the cream of its public, political, economic and cultural life.

February, 2007.

Reference Sources and Literature

1. *Իշխանեան Բ.,* Վիճակագրական ուսումնասիրութիւն անդրկովկասեան ժողովուրդների, Բաքու, 1919:
2. «Արօր»-ի պատկերազարդ օրացոյց 1895, Բաքու, 1894:
3. *Вейденбаум Е.,* Путеводитель по Кавказу, Тиф., 1888.

4. *Պետրոսյան Ա.,* Մորալաքները հայ-վրացական տնտեսական-քաղաքական հարաբերություններում, ԼՀԳ, թ. 12:
5. Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897.
6. *Դ.Անանուն,* Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հտ. Ա, Թիֆլիս, 1916:
7. Кавказский календарь на 1850 год, Тиф., 1849.
8. Кавказский календарь на 1846 год, Тиф., 1845.
9. Кавказский календарь на 1852 год, Тиф., 1851.
10. Кавказский календарь на 1854 год, Тиф., 1853.
11. Кавказский календарь на 1858 год, Тиф., 1857.
12. Сборник сведений о Кавказе, т. VI, Тиф., 1880.
13. Кавказский календарь на 1908 год, Тиф., 1907.
14. Устав Тифлисского коммерческого банка, Тиф., 1894.
15. Устав Тифлисского общества взаимного кредита, Тиф., 1872.
16. Устав Тифлисского купеческого банка, Тиф., 1913.
17. Кавказский календарь на 1883 год, Тиф., 1882.
18. *Макаров А.,* Закавказье в торговом отношении, М., 1884.
19. Кавказский календарь на 1882 год, Тиф., 1881.
20. Кавказский календарь на 1890 год,Тиф., 1889.
21. *Нейман М.,* Армяне. Краткий очерк из истории и современного положения, СПб., 1899.
22. *Դ.Անանուն,* Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1870-1900), հտ. Բ, Էջմիածին, 1922:
23. Тифлисский муниципальный календарь на 1917г., Тиф., 1917.
24. Кавказский календарь на 1917 год, Тиф., 1916.
25. Кавказский календарь на 1866 год, Тиф., 1865.
26. «Հորիզոն», թ. 82, 1911:
27. *Սարուխան Առ.,* Աղեքսանդր Մանթաշեանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը, Վիեննա, 1931:

قابل توجه پان ترکیستهای کوردل و ددمنش و نابینا

در گذرگاه تاریخ

گردآوری و ترجمه و تالیف
دکتر ادیک باغداساریان

۱- بخشی از گزارش نورمن خبرنگار روزنامه تایمز لندن
ارزروم ،۲۴ اوت ۱۸۷۷
اوضاع ارمنیان در سرزمینی که ارتش اسماعیل پاشا عبور کرده بسیار اسفناک است. از ۱۲۲روستای آلاشگرد غیر از ۹ده ، همه ویران شده است . تعدادی از مسیحیان که در زمان عقب نشینی ژنرال ترغوکاسف از حمایت روسیه استفاده نکردند ، بطور وحشیانه بقتل رسیدند و همه روستاها به آتش کشیده شده اند . در ولایت موش چند روستا ویران و بسیاری از ساکنان آنها سلاخی شده اند.روستای بایزید و نواحی اطراف هم به همین سرنوشت دچارشدند.دربخش اعظم این نواحی، مردان، زنان وبچه هابه فجیع ترین وجه بقتل رسیده اند...
منبع: **C.B.Norman** , Armenia and the Campaign of 1877 . London , Paris and New York , p.299-300.

۲- از گزارش سرکنسول روسیه در ارزروم به نلیدوف سفیر
استامبول ۲۹ اکتبر ۱۸۹۴
بر اساس اطلاعات واصله جدید، ترکها در ساسون۱۵/۰۰۰-۱۰/۰۰۰ارمنی را نابود کرده اند.سرهنگ اسماعیل بیگ فرمانده ارتش ساسون ، دست به اعمال بسیار وحشیانه بر علیه ارمنیان این منطقه زده است... ساکنان روستاهای منطقه از ترس او به کوه هاپناه بردند ولی وی دستور داد تا آنان را بمباران کنند ...کلیه افراد تسلیم شده بی رحمانه بقتل رسیدند. ترکها ۲۵ روز دست به وحشیگری زدند و ۳۰ روستا را با خاک یکسان کردند...

و. ماکسیموف

۳-گزیده گزارش سرهنگ پشکوف وابسته نظامی روسیه در استامبول
الف:از گزارش شماره ۳۴ ۱۶ اوت ۱۸۹۶
بعد از ظهر روز ۱۴ ماه اوت ، و امروز کشتار ارمنیان استامبول در جریان بود.ترس و هراس و سراسیمگی ساکنان به حدی رسیده است که اطمینانی به اقدامات مقامات مسئول نیست نیروهای انتظامی خود محرک و از شرکت کنندگان در کشتارها هستند . آنها عمدتا" اعتنایی به اعتراضات نمی کنند و با قاتلان همکاری می نمایند...
ب : ازگزارش شماره ۳۶ ۱۹ اوت ۱۸۹۶
در طول دو روز ۵۵۰۰ نفر از ارمنیان بی پناه در استامبول کشته شدند ....دقیقا"روشن شده است که کشتارها توسط دولت طراحی شده است و به رهبری مقامات شهربانی و گروه های اشرار صورت

می گیرند. در اثر اعتراضات قاطعانه هیئت دیپلماتیک بویژه سفیرما ، دیروز و امروز اوضاع کمی آرام است لیکن پریشانی و هراس کماکان ادامه دارد...

۴- سرکنسول روسیه در ارزروم به زینوویف سفیر روسیه در استامبول

۱۹ ژوئیه ۱۹۰۰

پیرو تلگراف محرمانه مورخ ۱۷ ژوئیه ، افتخار دارد به عرض عالیجناب برساند که اطلاعات ارسالی اینجانب در مورد روستای اسپاغانک ساسون کاملا" واقعیت دارد. اگر چه مقامات تلاش دارند آن را انکار کنند اما منابع موثق و سری ترک صحت اخبار را تصدیق کردند...

و.ن.شاخوسکوی

در خواست اهالی دارالاگیاز از جاثلیق گورگ چهارم رهبر کلیسای ارمنی

گزیده نامه

دارالاگیاز، ارمنستان

۱۰ اوت ۱۸۷۷.

... ارمنستان غربی (ترکیه) که پانصد سال یوغ حاکمان بیگانه را در سکوت تحمل کرده است، اکنون در خون فرزندان خود می غلتد. بی رحمی و سفاکی حاکم عثمانی در قبال ارمنیان به منتهی درجه خود رسیده است. هنگامی که به این جنایات فجیع که ساکنان بیچاره ارمنی شهرهای وان و بایزید و دیگر شهرها و نواحی ارمنستان متحمل آن شده اند می اندیشیم ، قلبمان آتش می گیرد. ما هنوز هم رنجها و دردهای پنجاه سال پیش را که بر ما روا گردید فراموش نکرده ایم ولی خوشحالیم که اکنون در قفقاز در آرامش زندگی می کنیم ولی قلبمان برای برادران بیچاره ما که در آسیای صغیر از دم شمشیر وحشیانه ترکان می گذرد می سوزد و تا زمانی که ارمنستان نگون بخت زیر یوغ دولت عثمانی قرار داشته باشد، خون ارمنی سر زمین ارمنستان را آبیاری خواهد کرد...

ما ملتمسانه درخواست می کنیم که از جانب ما ساکنان ارمنی تحت حکومت روسیه از تزار بخواهید در باره ارمنیان نگون بخت و بیچاره ارمنستان ترکیه بیاندیشد و آنان را نیز قرین حمایت و رحم خود قرارا دهد تا آنان نیز همچون دیگر مسیحیان عثمانی از حقوق انسانی برخوردار گردند...

۳۵۱ امضاء

منبع: کتابخانه نسخ خطی ماتناداران-ارمنستان، بخش آرشیو رهبر کلیسا (جاثلیق)، پرونده شماره ۲۳۰، سند شماره ۳۳۶.

گزیده گزارش نلیدف سفیر روس در استامبول به گیرس، وزیر امور خارجه روس

بیوک دره،

۱۹ (۳۱) ژوییه ۱۸۹۰

... من اهم رویدادها را پیش تر به جنابعالی تلگراف کرده ام، لیکن برجسته ترین آنها رویدادها و بی نظمی های خونین استامبول است که روز یکشنبه در نزدیکی خلیفه گری ارمنیان واقع در گوم-گابو اتفاق افتاد.

ارمنیان از دستگیری های بی رویه و فشارهای طاقت فرسا به ستوه آمده اند . این فشارها در مورد همه افرادی اعمال می شود که مظنون به عضویت در کمیته انقلابی[1] هستند و تظاهراتی علیه بطریق (خلیفه یا رهبر کلیسای ارمنی ترکیه) برگزار میکند.

آیا چنین کمیته ای در اینجا وجود دارد؟ پی بردن به این امر دشوار است...

حکام ترک با استفاده از این امر نسبت به ارمنیان که در سراسر ترکیه سکونت دارند جو سوء ظن ایجاد کرده احساسات ضد ارمنی را در میان مردم تحریک می کنند. این اقدامات می تواند عواقب وخیم در پی داشته باشد...

بطریق ماغاکیا اورامانیان رهبر مذهبی ارمنیان عثمانی

---

[1] – منظور کمیته حزب داشناک است که این تظاهرات را سازماندهی میکرد. زیرا اورمانیان بطریق ارمنیان تلاش می کرد از خشونت ها جلوگیری کند. کمیته انقالبی با اجرای عملیات تروریستی بهانه ای به دست حکام ترک عثمانی می داد تا هزاران نفر ساکنان ارمنی بی گناه را به قتل برساند. لذا این حزب خواستار همکاری و یا استعفای رهبر مذهبی شد.

گزیده نامه
رئیس دایره امور داخلی قفقاز خطاب به
وزیر امور خارجه روسیه تزاری

تفلیس، ۲۰ اوت ۱۸۹۳

در طی ماه ژوئیه سال جاری ۲۵ خانواده ارمنی از اتباع ترکیه بدون در دست داشتن مدارک کافی از مرز ایروان و استان قارص عبور نموده در مکان اخیر اسکان یافته اند. این مهاجران در

جریان بازجویی اظهار داشتند که مقامات ترک ایشان و هم ولایتی های آنان را قهرا" از مناطق مرزی تبعید کرده به جای آنها کردها را اسکان می دهند، بگونه ای که در آینده نزدیک باید انتظار داشت سیل اتباع دیگر ارمنی ترکیه به سوی مرزهای ما سرازیر گردد. با توجه به شرایط یاد شده، مهاجران در خواست کرده اند به آنان در استان قارص امکان اسکان داده شود و قطعه زمینی در اختیارشان قرار گیرد...

منبع:

مجموعه اسناد مربوط به نژادکشی ارمنیان در ترکیه عثمانی-ایروان: 1991، ص ۲۸.

گزارش سرکنسول روسیه در ارض روم به ندیلوف سفیر روسیه در استانبول

۲۹ اکتبر سال ۱۸۹۴م.

بر پایه اطلاعات دریافتی اخیر، ترکها(ی عثمانی) در ساسون حدود ۴۰۰۰ ارمنی* را به قتل رسانیده اند. در این ماجرا بی رحمی و شقاوت سرهنگ اسماعیل بیگ فرمانده سپاهیان اعزامی برای کشتار ارمنیان ساکن ساسون، چشمگیر بود، به فرمان او اهالی چندین روستای ارمنی نشین دستگیر و به وجه فجیعی بقتل رسیدند . هنگامی که اهالی این روستاها از هجوم نظامیان ترک آگاه شدند به کوه های اطراف پناه بردند . بدستور سرهنگ یاد شده بمباران شدند و از آنان در خواست شد تا تسلیم شوند. همان شب کلیه تسلیم شوندگان بی رحمانه بقتل رسیدند. ترکها ۲۵ روز متوالی به وحشیگری های خود ادامه داده ۳۰ روستا را با خاک یکسان کردند...

و. ماکسیموف

* بر پایه اسنادی که بعدها بدست آمد شمار آنها ۱۵،۰۰۰ نفر بوده است.

منبع:

مجموعه اسناد مربوط به نژادکشی ارمنیان در ترکیه عثمانی-ایروان: 1991، ص ۳۲.

مطبوعات وقت ایران و کشتار ارامنه

شماره ۳ عصر جدید – ۱۸ سپتامبر ۱۹۱۵ - پرتست شیخ الاسلام بر ضد قتل ارامنه آتن - این خبر تائید شده است که شیخ الاسلام مخالف قتل ارامنه می باشند و بدین واسطه بعد از پروتست و اعتراض سختی بر ضد این مسئله، استعفا داده است .

شماره ۱۲ عصر جدید – ۱۲ اکتبر ۱۹۱۵ - کشتار از ارامنه - ولی همه کس از رفتار ترکها بر ضد ارامنه متفق است . از قراری که تصور می کنند زمامداران امور را قصد این است که ریشه ارامنه را کنده از ۸۰۰،۰۰۰ الی ۱،۰۰۰،۰۰۰ آنها را بقتل رساندند . عیسویها بقبول آئین اسلام از قتل نجات می یابند ولی فی الوفور تمام اعضا اثاثیه خانواده وی را از زن و خواهر و دختر که بحد رشد رسیده باشند به حباله ازدواج ترکها در می آورند که نتوانند کیش اسلام را ترک گویند . از قراریکه می گویند وزیر مختار آمریکا مقیم اسلامبول بتازگی پروتست سختی بر ضد قتل ارامنه کرده و گفته است که این مسئله کشیشهای آمریکا را تهدید می نماید . تنها جوابی که به این مسئله دادند این بود که روز بعد بیست نفر ارمنی در خیابانهای اسلامبول بدار آویختند .

شماره ۱۸ عصر جدید – ۲۸ اکتبر ۱۹۱۵ – اضمحلال ارامنه - ترجمه مقاله اساسی تیمس [تایمز] لندن مورخه سلخ سپتامبر . مخبر ما از قاره اخبار مفصلی راجع به قتل ارامنه در آسیای صغیر نوشته و برای ما فرستاده است دائره تعرض نسبت به ارامنه بقدری وسعت یافته و چندان قساوت و ظلم همراه آن بوده است که میتوان گفت در تاریخ خونین شرق نزدیک فقط یک واقعه نظیر آن یافت می شود . آن واقعه که با قتل عام ارامنه اش می توان مقایسه کرد در تاریخ بلغار یافت می شود . هنگامیکه قشون فاتح عثمانی پای خود را برای نخستین دفعه در بالکان گذاردند چنان در انهدام نژاد بلغار پافشاری کردند که اسم بلغار از یاد اروپائیها محو شد . ترکها کوشش مینمایند که ارامنه را گرفتار همان سرنوشت قساوت کارانه نمایند که در روزگار پیشین بلغار را کردند . علی الظاهر ژان ترکها [ترکان جوان] قصد دارند که ریشه ارامنه را بکلی کنده بدین ترتیب از این ناحیه خاطر خود را آسوده سازند . قتل عامهای ۱۸۹۴ ، ۱۸۹۶ ، ۱۹۰۹ نسبت به آنچه که حالا می کنند خیلی بی اهمیت است . در سال ۱۹۰۹ روسای کمیته اتحاد و ترقی بدول غربی چنین وانمود می کردند که آنها در آدانا و در تارسوس و سایر نقاط میلی ندارند و آنها مسئول این وقاحت نیستند لیکن حالا معلوم می شود که اظهارات ارامنه مقرون به صحت و صواب بوده و اعضا کمیته مزبور که دعوی تجدد و اصلاح می کردند باعث قتل عام ۱۹۰۹ ارامنه بوده اند . دو نفر از اشخاصی که در این عصر مستقیماً مسئول این سوء اعمال اند انور پاشا و طلعت بیگ می باشند . از جمله مطالبی که قدری خیال شخص را راحت می سازد این است که هیچیک از این دو نفر اصلاً ترکی نژاد نیستند و هر دو را مسلمان مصلحتی میدانند . علت عداوت انور پاشا با ارامنه این است که آنها در جنگهای قفقاز به قشون روس کمک کردند لیکن چه جای شبه که مبدا جمیع این جرایم و مسئول خون یک میلیون و نیم ارامنه عثمانی آلمانها هستند زیرا که انور و طلعت هیچیک حکمران اسلامبول نیستند آنها فقط مقهور اراده آلمان می باشند یک کلمه از دربار برلن این قتل وغارت را که

نواحی وسیعه آسیای صغیر را شئومت آن بائر و خراب شده است خاتمه می داد قیصر می توانست به یک اشاره از قتل ارامنه جلوگیری نماید آیا حالا او مداخله خواهد کرد ؟ تصور نمی کنیم .

شماره ۱۶۹ رعد – ۴ مه ۱۹۶ - اعدام ارامنه در عثمانی - بوکارست ۲۱ آوریل - روزنامه ابوک اشعار می دارد که از منابع موثقه خبر می دهند که ترکها از ابتدای جنگ تاکنون متجاوز از ۱،۰۰۰،۰۰۰ ارمنی را قتل عام نموده اند در ضمن ۱۰۰،۰۰۰ نفر هم ارامنه کاتولیک مذهب معدوم شده اند جد و جهد حکومت آمریکا برای جلوگیری از اعمال شنیعه ترکها نتیجه حاصل نکرده است.

ایران – ۸ مارس ۱۹۲۰ – لندن ۲۷ - تلگراف رئیس مذهبی ارامنه از اسلامبول می گوید روز نهم فوریه قشون فرانسوی ماراش واقعه در سیلیسی را تخلیه نمود یک روز بعد از آن تاریخ ملیون عثمانی سه هزار نفر ارامنه را مقتول نمودند . فقط ۱۵۰۰ نفر ارمنی فراراً باصلاحیه رسیدند در حالیکه عده کثیری در عرض راه بواسطه سرما منجمد شدند از بیست هزار نفر ارامنه سابق ماراش شانزده هزار نفر مقتول گردیده اند مخبر جریده تایمس [تایمز] از اسلامبول بیانیه مزبور را نقل نموده و بعلاوه می گوید : میلیون عثمانی سیاست اخراج و نفی بلد نمودن ارامنه را تهدید نموده و عده از دستجات تبعید شده را با همان مظالم و قساوت معمول مقتول ساخته اند .

برگرفته از کتاب مطبوعات وقت ایران و کشتار ارامنه

گزیده ای از گزارشهای سرهنگ پشکوف مسئول نظامی روسیه در استامبول

الف: گزیده ای از گزارش شماره ۸٤ مورخ ۱۶ اوت ۱۸۹۶

از ظهر روز ۱۴ اوت و امشب کشتارهای ارمنیان در قسطنطنیه (استامبول) ادامه داد. وحشت و پریشانی سکنه در حد و شدتی است که هیچ امیدی به اقدامات مقامات وجود ندارد. نیروهای انتظامی محرک و شریک کشتارهاهستند. نیروهای دولتی توجهی به این رویدادها ندارند و یا با قاتلین و مجرمان همکاری می کنند...

ب) گزیده ای از گزارش شماره ۳۶ مورخ ۱۹ ماه اوت ۱۸۹۶

در طی دو روز در قسطنطنیه (استامبول) ۵۵۰۰ نفر از ارمنیان و سایر مسیحیان بی پناه به قتل رسیده اند. مشارکت گروه های مجرم و غارتگر که توسط مقامات انتظامی و دولتی تشکیل شده اند در این کشتارها مسجل و حتمی است.
به همت هیئت دیپلماتیک، بویژه شخص سفیر ما، اقدامات اعتراضی آنان، اوضاع ظرف دیروز و امروز آرام است لیکن حالت اضطراب و پریشانی کماکان ادامه دارد....

گزارش کنسول روسیه در قونیه به سفیر این کشور در اسلامبول

مارس ۱۸۹۶

در زمان کشتار ارمنیان (در تاریخ ۱۸ نوامبر ۱۸۹۵)، نیروهای انتظامی و ارتش تنها چهار ساعت پس از آغاز کشتار اقدام به برقراری آرامش و نظم کردند.
اینکه کشتار ارمنیان در برخی مناطق توسط مقامات عالی دولت مرکزی برنامه ریزی و فرماندهی می شد، هیچ شک و تردید نیست...

بطور کلی اهالی ترک با استفاده از چوب، داس، چماق، چاقو و خنجر و در یک کلام با بهره جویی از اسلحه سرد ارمنیان را به قتل می رساندند. گفته می شود که از جانب ارمنیان بویژه در منازل آنها تیراندازی هم شده است. با این حال خانه هایی که از آنها تیراندازی شده بود، نه تنها مورد چپاول و غارت قرار گرفته اند، بلکه با ساکنانشان به آتش کشیده شده اند.

پس از کشتارها و چپاول منازل و مغازه ها و ربوده شدن زنان و دختران، یعنی پس از اتمام برنامه کشتار، نیروی انتظامی از یونانیان و ارمنیان درخواست کرد تا اقدام به جمع آوری اجساد کشته های خود نمایند. و اما اجساد مقتولین پامبوکلی-خان (حدود ۲۰۰ نفر) را گاری چی ها به حیاط قلعه قدیمی شهر منتقل کردند.

من اطلاعات زیر را در باره کشته شدگان و چپاول شدگان گردآوری کرده ام:
تعداد قربانیان مسیحیان گریگوری و کاتولیک:

کشته ها

ارمنیان ۲۳۵ نفر **یونانیان** ۱۰ نفر **پروتستانها** ۸-۷ نفر
تعداد دختران ربوده شده ۳ نفر

که دو نفرشان برگشته اند و یک نفر هنوز پیدا نشده است.

و اما بر اساس اطلاعات روحانی بلند پایه گریگوری ارمنی، واتاپت تیرداد تعداد قربانیان و چپاول شدگان بقرار زیر است:

کشته ها ۳۴۶ نفر چپاول شدگان ۴۰۰ نفر سوخته ها در آتش سوزی ۲۷ نفر

بطوری که حدود ۱۳ نفر در آتش سوزی دو خانه سوخته اند.

زنان و دختران ربوده شده ۲۱ نفر

همه دختران غیر از یک نفر به خانه هایشان برگشته اند. تنها اجساد ۲۸۸ نفر جهت دفن به وارتاپت تحویل شده اند. (مردان، زنان و بچه ها)

و اما براساس آمار رئیس مدرسه جامعه جزوئیت قیصریه:

کشته ها ۳۶۰ نفر زخمی ها ۴۲۷ نفر چپاول شده ها ۳۶۲ نفر

خانه های به آتش کشیه شده ۲۷ باب مغازه های چپاول شده ۱۵۰-۱۴۰ باب

تعداد بی نوایان (که چپاول شده اند) به ۲۵۰۰ نفر می رسد.

کشته شدگان کاتولیک ۱۲ نفر

کشته شدگان پروتستان ۲۱ نفر

دختران ربوده شده ۲۵ نفر

بر پایه فهرست تهیه شده توسط اسقف کاتولیکهای ارمنی که در اختیار من گذاشته شده است:

کشته شدگان ۳۹۵ ارمنی

زخمی ها حدود ۴۰۰ نفر

دختران ربوده شده حدود ۶۰ نفر

خانه های غارت شده حدود ۵۰۰ باب

مغازه های غارت شده حدود ۲۰۰ باب
خانه ها سوخته ۲۷ باب

ارمنیان بعلت ترس و هراس دکان ها را باز نمی کنند و به مقامات نیز شکایت ارائه نمی دهند. شاید تنها ۵ درصد از آنها جرئت کرده است کرکره ها را بالا بکشد و در مغازه خود بنشیند و به مقامات بالا عریضه ارائه داده باشد.

ترک ها با دیدن بی تفاوتی مقامات در قبال اعتشاشات نوامبر و عدم مجازات عاملین، دامنه قتل و غارت را گسترش داده، یونانیان و ارمنیان را در مسیر جاده ها چپاول کرده اموال آنها را مال خود می کردند...

ترس و وحشت ارمنیان و یونانیان بدانجا رسیده است که اکنون آنان بدون حضور نیروهای انتظامی جرئت نمی کنند از آنکارا به قیصریه و بالعکس سفر کنند، من به این امر وقوف مکامل دارم... و واقعا"، چگونه ممکن است مسیحیان در ترس و وحشت بسر نبرند در حالیکه هیچیک از عاملان کشتار قیصریه و قتل های گیرشهیر و چپاول های جاده ای به مجازات نرسیده اند....

مسیحیان بویژه ارمنیان با دیدن بی عدالتی مقامات، عدم مجازات مجرمین ترک و عدم اعتماد به نیروهای ارتشی، در ترس و پریشانی همیشگی به سر می برند و نگران سلامتی و امنیت دارایی خود هستند و در برابر مسلمانان در عجز و ناتوانی قرار گرفته و ملتمسانه چشم به رحم و مروت از سوی آنان دوخته اند.

لیکن علی رغم همه این مطالب، نفرت مسلمانان نسبت به آنان کماکان ادامه دارد و این نفرت در همه جا بصورت اتلاق "کافر" به ایشان بویژه در روستاها نمایان می گردد و "سگ سفید یا سیاه" برایشان یکی و برابر است یعنی یونانیان و ارمنیان همان مسیحیان هستند.

خلاصه کلام اوضاع فعلی مسیحیان بطور کلی در منطقه آنکارا (آنقوره) در شهرها و روستاهای که من بازدید کرده ام خطرناک، مملو از رنج و زحمت و بی حمایتی است...

مشاور درباری آل. لویتسکی

نامه بارنم میسیونر آمریکایی عضو هیئت میسیونری آمریکا در استامبول

۲۹ سپتامبر ۱۸۹۶

اطلاعاتی که من هفته گذشته در باره حوادث آکن (Akn) برایتان فرستاده بودم عمدتا از افراد ترک بیطرف که شاهد وقایع کشتار بودند، کسب کرده بودم. آنها قبل از شدت گرفتن این وقایع اسفناک آنجا را ترک کرده بودند. نمی دانم که کسی از آکن به آنجا رسیده است یا خیر، لیکن نامه هایی که امروز واصل شده اند گزارشهای اولیه را تایید می کنند. در طی هفته گذشته هیچ خبری از طریق پست نرسیده است. در تمام نامه هایی که من خوانده ام تعداد کشته شدگان ۲۰۰۰ نفر قید شده است. چنانکه پیداست، تعداد زنان و کودکان که قربانی سرنوشت دهشتناک شده اند این بار نسبتا بیشتر از کشتارهایی است که قبلا اطلاع داشتم. اجساد بسیاری از کشته شدگان

چندین روز در خیابان ها باقی مانده و خوراک سگان شدند. تعداد زیادی از اجساد نیز به رودخانه فرات انداخته شدند. افرادی که در ۵۰-۴۵ مایلی آکن در رودخانه شنا می کردند،این اجساد را مشاهده کرده اند.

در برخی موارد تمام اعضای خانواده سلاخی شده اند.

البته رقم دقیقی نمی توان ارائه داد، اما بعید می دانم که از رقم ۲۰۰۰ کاسته شده باشد.اینان بخش عظیمی از جمعیت مسیحیان را تشکیل می دادند که تعدادشان بالغ بر ۶-۵ هزار نفربود.

تعداد خانه ها در نامه ها ۱۱۰۰ قید شده است. می گویند که تنها ۱۵۰ خانه از این تعداد مصون مانده اند. این حمام خون و آتش از روز سه شنبه ۱۵ ماه شروع و تا روز پنجشنبه ۱۷ ماه ادامه یافته است.

گواهی همه شاهدان عینی تایید می کند که این کشتارها بوسیله مقامات حکومتی طراحی شده و بدون وقفه انجام شده است. داستان مربوط به شورشیان تنها یک توهم در ذهن برخی از مقامات است. اینها باعث نگرانی دولت مرکزی شده اند. والی و فرمانده نظامی اینجا هنگام اجرای کشتارها تماما وقت خود را در تلگرافخانه صرف کرده اند و با مقامات آکن و استامبول در تماس قرار داشتند. تا آنجا که برای من روشن شد، قربانیان مقاومت نشان ندادند و هیچ یک از ترکها کشته نشده است غیر از آنهایی که بعدا در هنگام چپاول و تقسیم اموال به یکدیگر صدمه زده اند. در این اماکن کردها حضور نداشتند. همه کشتارها و چپاولها توسط سربازها و ساکنان ترک صورت گرفته است. کشتارها در بسیاری از روستاهای شهر آکن گسترش یافته است...

م.ن. بارنم

AVPR-Posolstvo v Kostantinopol, 3183, p12-13

نامه مورخ ۱۸ نوامبر ۱۸۹۶ از سوی سفارت بریتانیا به سفارت روسیه– استامبول

مسئول کنسولگری دولت علیه درانگورا (آنکارا) در باره کشتارهای اورک **(Everek)** گزارش می دهد که جامعه ارمنی محل آمار رسمی زیر را در باره کشته شدگان و مجروحان به مقامات دولتی قیصریه تسلیم داشته است:

	اورک **(Everek)**	پنسه **(Penesse)**	مجموع
کشته شدگان	۳۰ نفر	۲۳ نفر	۵۳
مجروحان	۳۰ نفر	۴۳	۷۳
منازل چپاول شده	۴۰	۱۵	۵۵
دکان های چپاول شده	۳۷	۱۵	۵۲
منازل آتش زده شده	۳۸	۳	۴۱

پنسه روستایی واقع در آن سوی دره است، تقریبا یک و نیم مایل آنسوی اورک، لیکن معمولا جزو ولایت اورک بشمار می رود.

کشتارهای ارمنیان بدست ترکان
در سالهای ۱۸۹۶–۱۸۹۵
بر اساس اسناد «کتاب زرد» فرانسه

منبع : مجموعه اسناد تاریخی نژادکشی ارمنیان در امپراتوری عثمانی - ایروان ۱۹۹۱
گرداوری و ویرایش : پرفسور آکادمیسین م.گ. نرسیسیان
ترجمه : ادیک باغداساریان (ا.گرمانیک)

در مدت شش ماه، از اواخر سال ۱۸۹۵ تا اوایل ۱۸۹۶ در سراسر آسیای صغیر کشتارهای جمعی دهشتناکی در شهرها و روستاهای ارمنی نشین رخ داد که حتی به درجه وحشیگری های ترکان ساسون نمی رسند. جریان اینگونه آغاز گردید که در ابتدا قولهای برقراری صلح و آرامش می دادند. در قبال اصرار شدید، سلطان مجبور شد طرح پیشنهادی از سوی دولتهای روسیه، فرانسه و انگلیس را در باره اصلاحات شش ولایت ارمنی نشین بپذیرد و بلافاصله پس از آن کشتار و چپاول ارمنیان آغاز گردید. جزئیات بسیاری در این باره در دو جلد "کتاب زرد" درج شده است که در اینجا به چند مورد به اختصار اشاره می گردد:

الف– ترابوزان

اولین خبر از کشتارهای ارمنیان که به پایتخت رسید به ترابوزان مربوط می شد. روز ۵ اکتبر خبر آغاز کشتار و چپاول از سوی کنسول فرانسه مخابره گردید. در گزارشهای بعدی جزئیاتی ارائه شده که چند نمونه بشرح زیر است:

"گامبون در یک تلگراف فوری مورخ ۱۵ اکتبر ۱۸۹۵ اطلاع می دهد افرادی که کشتارهای شهر را چند دقیقه قبل به چشم دیده اند، به هیچ وجه نمی توانستند تصور کنند که این کشتارها در آینده ای چنین نزدیک می توانست رخ دهد. مردم عادی هنگامی که سرگرم زندگی روزمره خود بودند به خیابان ها ریخته شده و مسلمانان بدون هیچ اطلاع قبلی به ارمنیان حمله ور شدند. تعداد زیادی از کارگران حمل و بارگیری داخلی که عمدتا به اتحادیه های صنفی ارمنی تعلق داشتند، مشغول کار در نزدیکی گمرک بودند ، طعمه کشتارهای وحشیانه شدند. تعداد کمی از این سیه بختان تلاش کردند با قایق به سوی کشتی های مستقر در بندر فرار کنند لیکن در اثر ضربات پاروی قایقرانان کشته شدند، یکی هم به دریا پرت شده و زیر ضربات بقتل رسید. تمام ارمنیان کوچه ها و خیابان ها را کشته و آنان را دچار سرنوشت نامعلوم کردند. تجار و کسبه را از مغازه هایشان خارج کرده تحویل قاتلان دادند. جریان کشتارها در مدت زمان کوتاهی به اجرا در آمده سپس مغازه ها مورد چپاول قرار گرفت. خیابان ها پر از افرادی بود که اجناس چپاول شده را با خود حمل می کردند و کسی جلودار آنها نبود. در گزارش تاکید می شود که سربازان و نیروهای انتظامی نه تنها از این جریان ها جلوگیری نکردند بلکه حامی و مشوق قاتلان و چپاولگران نیز بودند و حتی لباس نظامی خود را کنده و به جمعیت چپاولگر و قاتلان پیوستند.

تعداد دقیق قربانیان هنوز مشخص نیست مقامات رقم ۸۰ نفر را ارائه کرده اند لیکن بر اساس شواهد موجود تعداد کشته شدگان ترابوزان بیش از ۵۰۰ نفر بوده است. تقریبا هیچ یک از ارمنیان

به خانه خود باز نگشته اند. پدران روحانی به ۳۳۰۰ نفر پناه داده اند. بر اساس اطلاعیه رسمی، انگیزه کشتارها تیراندازی بود که از سوی یک ارمنی صورت گرفته و از طرف مسلمانان مورد سوء تفاهم قرار گرفته بود. وقوع همزمان کشتارها در سراسر شهر دال بر عدم صحت این اطلاعیه است. بدون شک این عمل با برنامه ریزی مفصل قبلی انجام شده و همکاری ارتش منظم در کشتارها و چپاول ها آشکار و مبرهن است.

ب– دیاربکر

در ماه نوامبر همان سال کشتارهای دیاربکر روی داد. جزئیات امر در گزارشهای معاون کنسول فرانسه، آقای میریه تشریح شده است. کشتارها و چپاول ها به همان شکل فوق الذکر روی داد در اینجا فقط آمار کشته شدگان و قربانیان را به اختصار ارائه می دهیم:

ارمنیان مسیحی گریگوری

کشته ها	۱۰۰۰نفر
مجروحان	۲۵۰نفر
منازل چپاول شده	۱۵۰۰باب
مغازه های چپاول شده و آتش گرفته	۲۰۰۰باب

ارمنیان مسیحی کاتولیک

کشته ها	۱۰نفر
مجروحان	۱نفر
منازل چپاول شده	۳۶باب
مغازه های چپاول شده و آتش گرفته	۶۵باب

آشوریان کاتولیک و یعقوبیان

کشته ها (اعلام شده)	۳۶
کشته ها (در عمل)	۱۵۳
مجروحان	۱۲
منازل چپاول شده	۴۱
مغازه های چپاول شده و آتش گرفته	۲۳۰

	کلدانیان	یونانیان	پروتستان ها
کشته ها	۱۴	۳	۱۱
مجروهان	۹	۳	۱
منازل چپاول شده	۵۸	۱۵	۵۱
مغازه های چپاول شده و آتش گرفته ۷۸		۱۵	۶۰

کل تعداد مفقود شدگان	۱۰۰۰ نفر
روستائیانی که در شهرها کار می کردند(کشته و مفقود)	۱۰۰۰ نفر

در سنجک دیاربکر ۱۱۹ روستا غارت و به آتش کشیده شد. در این روستاها ۶۰۰۰ خانواده زندگی می کردند که از آن میان ۳۰ هزار نفر مسیحی بقتل رسیدند و یا مفقود شدند.

۵۰ زن و دختر در شهر دزدیده شدند. این تعداد در روستاها بی شمار است. خسارات مالی فقط در شهر به ۲ میلیون پوند ترک بالغ می گردد.

از سوی مسلمانان ۱۹۵ نفر که ۷۰ نفر آنها هنگام تقسیم اجناس چپاول و غارت شده توسط خودشان کشته شده اند.

در طول سه روز ۳۰۰۰ نفر مسیحی در شهر کشته شدند و اموال، منازل و مغازه های آنها به غارت رفت. امیدوار بودیم که حتی دولت بطور صوری از مسیحیان حمایت کند لیکن این امید باطلی است. حتی بعد از این جریانات نیز مسیحیان را تحت ایذا و اذیت قرار می دهند.

ج– سیواس

تقریبا همزمان با دیاربکر اغتشاشاتی در سیواس روی داد. کارنیه معاون کنسول فرانسه در این باره گزارش داده است ولی در تلگراف مورخ ۱۲ نوامبر ۱۸۹۵ چنین می نویسد:

کشتارها همزمان در سراسر شهر درست هنگام نیمروز آغاز شد... همه مغازه های متعلق به ارمنیان غارت و به آتش کشیده شدند. حتی پنجره ها را نیز کنده و با خود برده اند. هیچ چیز باقی نمانده حتی یک تکه کاغذ کهنه. غارتگران بخاطر ترس از داروها تمام شیشه های موجود در داروخانه ها را شکسته و خرد کرده اند. در شهر یک ساختمان تازه تاسیس سنگی وجود دارد که درهای آهنی آن از ورود افراد بخوبی جلوگیری می کرد و متعلق به بازرگانان ارمنی بود و آنان اموال خود را در آنجا انبار می کردند، لیکن جمعیت غارتگر با کمک نیروهای نظامی درها را باز کردند و ارمنیان تسلیم شدند و بلافاصله اموال آنها به چپاول رفت. کشتارها در این شهر مسلما طبق یک برنامه ریزی قبلی انجام شد زیرا هماهنگی خاصی در این جریان به چشم می خورد و اینکه کشتارها با تاکید و تشویق مقامات دولتی صورت گرفته باشد بسیار محتمل است.

برنامه کشتارها در نهایت پنهان کاری و بصورت محرمانه حفظ شده بود و اشاره و اطلاعی در آن مورد بروز نکرد. تعداد کشته ها مطابق گزارش مقامات ۲۰۰ تا ۳۰۰ نفر بودند که اجساد آنها در یکی از خان های بازار شهر جمع آوری شده بودند لیکن تعداد آنها ۵۰۰ نفر است. چند نفر نیز از مسلمانان کشته شدند که از این میان دو نفر توسط خود غارتگران بقتل رسیدند. بعدا مطلع شدیم که همین تعداد کشته ها در یکی دیگر از خان های بازار موجود بودند. مجموعه کشته ها در روز ۱۲ نوامبر بالغ بر ۱۰۰۰ نفر می شود که شامل تعداد مفقود شدگان نیست.

تعداد کشتگان در اثر تیراندازی بسیار کم است، جمجمه اکثر آنها در اثر ضربات تبر و چوب خرد شده است، گر چه تیراندازی شدید ۳-۲ ساعت به طول انجامید. تعداد مجروهان نسبتا کم است زیرا به آنها مجالی برای ادامه زندگی نمی دادند. آنان که تظاهر به قتل کرده یا بطور معجزه آسایی جان سالم بدر برده اند شانس زیادی برای زندگی ندارند. من یک نفر از آنها را می شناسم که در اثر شلیک ۱۲ تیر به قتل رسید.

یک نفر ارمنی را که بخاری ساز بود و یک سرباز را کشته بود تکه تکه کردند. روز بعد مقامات به کشتارها پایان دادند. اعلام کردند که "دیروز وظیفه مسلمانان حکم می کرد تا اقدام به قتل کنند و اموال چپاول شده پاداش آنهاست و لذا امروز باید این جریانات متوقف گردد".

بخشی از گزارش
معاون کنسول روسیه در سامسون به سفیر نلیدوف در استامبول

توکات: ۲۷ مارس ۱۸۹۷

بر پایه اطلاعاتی که موفق به گردآوری شده ام، اغتشاشات توکات روز جمعه ۱۷ این ماه آغاز شده و از ساعت ۹ تا بعد از ساعت ۱۱ ادامه یافت...

در توکات ۹۸ نفر کشته شدند، از جمله دو زن و یک دختر و ۴۰ نفر نیز زخمی شدند. حمله کنندگان فریاد می زدند: "آنها را بزنید، اموال آنها به ما تعلق دارد". ۱۸ دکان غارت و ۸۰ دکان نیز در هم شکسته شد. تعداد ۱۰۰ خانه افراد بی بضاعت واقع در منطقه دور افتاده شهر نیز چپاول شده است. ۳۳ نفر از ساکنان روستای چپرک **(Cheprek)** در نزدیکی شهر قربانی گردیده و دو کشیش و یک خدمه کلیسا نیز در جمع کشتگان قرار دارند.

در اینکینجیک **(Inekinjik)** ۱۲ نفر و در بیزری **(Bizeri)** نیز ۸ نفر بقتل رسیده اند تمام قربانیان این حوادث ارمنی بودند.

تمام این رویدادهای اسف انگیز در جوامع مسلمان تحرکاتی ایجاد کرده است زیرا اینها از سوی ثروتمندان و مراجع مذهبی مسلمان تحریک شده اند تا ارمنیان را بقتل برسانند که این خود باعث ترس و وحشت در میان ارمنیان منطقه گردیده است. بعد از جریانات سیواس و توکات، بر اساس اطلاعاتی که دریافت کرده ام، دکان های آن مناطق تا دو هفته بسته بودند و مسیحیان از ظاهر شدن در بازار وحشت دارند. بر اساس اطلاعاتی که قبل از آمدن من به توکات از سینوپ **(Sinop)** بدست آمده در آنجا نیز چنین حوادثی روی داده است. بر پایه گزارشهایی که به من رسیده، در آماسیا**(Amasia)** ، رهبران و ملایان محلی روز چهارشنبه ۱۳ ماه برای تیز کردن چاقوها و خنجرها و غیره به بازار شهر آمده بودندو آشکارا اعلام کردند که این کارها را برای سلاخی ارمنیان انجام می دادند و بیگ های محلی نیز گفته اند که برخی به شش و برخی نیز به ده نفر از آدم کشان پناه داده اند بشرطی که غنایم چپاول شده را تقسیم کنند.

لیکن باید بگویم که به همت برخی مسلمانان دیگر تعداد زیادی از مسحیان پناه داده شده و آنان از مرگ نجات یافته اند و اما یک دختر ۱۳ ساله مسلمان، در داخل دیوار آجری سوراخی تعبیه کرده بود تا ۱۵ نفر از همسایگان ارمنی از طریق آن بگریزند و سپس به کمک همان افراد این سوراخ را مجددا" بسته است، بدین ترتیب این تعداد افراد از مرگ حتمی نجات یافته اند.

لیکن در باره انگیزه های این حوادث اسفناک با عالیجناب موافقم منظور نظری بود که در باره گزارش شماره ۴۱ مورخ ۱۵ فوریه گذشته اظهار فرموده بودید. مسئله کرت **(Crete)** جنگ یونان باعث شعله ور شدن آتش تعصبات شدید گردیدند که خود اثر کمی روی این حوادث اخیر نداشته اند.

البته باید فعالیت های کمیته های حزب ترکان جوان را نیز به این عوامل افزود، زیرا اینان با کمیته های ارمنی همکاری می کنند و منافع مشترک دارند. آنها سراسر کشور را غرق در جراید و مطبوعات ضد دولتی کرده اند و طرفداران زیادی در میان قشر کم سواد و متمول بدست آورده اند. قشر کم سواد مذهبی نیز به جمع آنها پیوسته است و با وعظ های خود باعث تحریک تعصبات مذهبی میان اقشار مردم شده اند. برخی از افراد گروه اول محرکان اصلی آشوب ها هستند و مقصران و مسئولان اصلی این جریانات محسوب می گردند....

زیمرمان

بخشی از نامه سفیر روسیه در استامبول به لامزدورف جانشین وزیر امور خارجه

۵ ژوئیه ۱۸۷۹م.

بطریق (رهبر مذهبی-م.) ارمنیان استامبول طی نامه ای به من، نگرانی شدید خود را نسبت به بازماندگان کشتار ارمنیان ابراز داشته است. به گفته بطریق، تنها شمار بچه های بی سرپرست و یتیم به ۵۰،۰۰۰ نفر می رسد و به همین تعداد نیز زنان بیوه وجوددارند که هیچگونه امکان امرار معاش در اختیار ندارند، غیر از آن باید افزود که و داد و ستد به دلیل نابودی وسایل کشاورزی در مناطق صدمه دیده متوقف گردیده و ساکنان به ورشکستگی و ناتوانی مفرط رسیده اند.

مقر رهبری کلیسای ارمنی با دشواری سرپرستی ایتام و التیام دردهای شدید پیروان خود و نیز تعمیر و بازسازی مدارس و کلیساهای ویران شده روبرو است. امکانات مالی مقر رهبری کلیسا در برابر نیاز های شدید و مبرم بسیار ناچیز است.

لذا با توجه به حمایت دیرینه پادشاهان روسیه از ساکنان مسیحی شرق بدینوسیله خواهشمندم برای یاری رسانی به پناهندگان ارمنی در مرزهای روسیه اعلامیه ای برای گردآوری کمک های مالی صادر فرمایید، تعداد ساکنان نیازمند و آسیب دیده در نواحی مختلف ترکیه بسیار زیاد است.

چنین فکر می کنم که بسیار شایسته خواهد بود که در پاسخ به درخواست کمک رهبر کلیسای ارمنی ترکیه از سوی ما به هر ترتیب که شده به آنها یاری رسانی شود...

سفیر: نلیدوف

سر کنسول روسیه در بیروت خطاب به زینویف
سفیر روسیه در استامبول
برگزیده از گزارش شماره ۱۴۹ مورخ ۲۳ ژوییه ۱۸۹۸

با وجود قولهای مکرر ترکها مبنی بر عدم آزار و تعقیب ارمنیان تنها به علت اینکه آنان ارمنی هستند، این آزار و اذیت ها کماکان در سراسر حکومت عثمانی ادامه دارند و "باب عالی" به ترغیب و تشویق مقامات محلی که از هیچ کوششی برای آزار ساکنان صلح دوست ارمنی روا نمی دارند، کماکان ادامه می دهد. اینان قصد دارند مبالغ مالی بیشتری از آنان اخاذی کنند و یا چنانکه برخی از آنان اظهار می دارند، آنها قصد دارند با تحت فشار گذاشتن ارمنیان، آنان را مجبور به ترک موطن خود و باز کردن فضا برای مهاجران جدید کنند...

ک. لیشین

سر کنسول روسیه در بیروت خطاب به سفیر این کشور در استامبول
گزارش تاریخ ۱۲ سپتامبر ۱۸۹۸

اخیرا" در اینجا خبرهایی مبنی بر تجمع و سازماندهی مسلمانان بر سر زبانهاست مبنی بر اینکه آنان را در خانه های ارمنیان قتل عام شده در ولایات ارزروم، بیتلیس و وان اسکان دهند...

علی رغم پافشاری منفی مقامات محلی ترک، به نظر می آید که جابجایی مسلمانان به نواحی هم مرز روسیه کاملا واقعیت دارد. این عمل ظاهرا" از استامبول هدایت و رهبری می شود. به

مهاجران امتیازهای بزرگی قول داده می شود، ده سال معافیب از خدمت سربازی، ایاب و ذهاب مجانی، اراضی مجانی (زمین های ارمنیان که بسیار مناسب و حاصلخیز است)، و کمکهای نقدی برای نقل مکان به محلهای جدید برای سه ماه اول، روزی ۳ قروش، به مردها و ۲ قروش به زن ها و یک قروش به بچه ها.

بر اساس خبرهای رسیده، شیخ عبدالرحمان نخص مسلمانان را برای ارسال به ارمنستان نامنویسی می کند. اسامی چند نفر که ثبت نام کرده اند مشخص است...

ک. لیشین

گزارش منشی کنسولگری کل روسیه در ارزروم به زینویف سفیر آن کشور در استامبول

تاریخ ۱۹ ژوییه ۱۹۰۰

در تکمیل تلگراف محرمانه ۱۷ ژوییه، افتخار دارم به جنابعالی گزارش نمایم که آگاهی های ارایه شده در گزارش پیشین در باره کشتار ارمنیان روستای اسپاغانک منطقه ساسون کاملا مورد تایید قرار گرفته است، اگر چه مقامات دولتی آنها را تکذیب می کنند اما من از منابع موثق ترکیه تاییدیه صحت این اطلاعات را بطور محرمانه دریافت کرده ام...

و. ن. شاخوسکوی

گزارش منشی کنسولگری روسیه در ارزروم به زینویف سفیر این کشور در استامبول

گزارش شماره ۲۰۷

تاریخ ۲۹ ماه اوت ۱۹۰۰

پیرو گزارش شماره ۱۸۳ مورخ ۱۹ ژوییه اینجانب در خصوص کشتار ارمنیان روستای اسپاغانک منطقه ساسون افتخار دارد به استحضار برساند که یک هیئت ویژه این روزها به اینجا آمده و رهسپار بیتلیس شده است...

اما، بر پایه اگاهی های محرمانه ای که من کسب کرده ام، یک مقام بلند پایه نیز از استامبول ارسال شده است که باید به ساسون برود. این شخص همین روزها در ارزروم خواهد بود لیکن هنوز موفق نشده ام پی به نام و مقام او ببرم.

و اما در باره هیئت یاد شده باید بگویم که امیدی نمی توان به ثمر بخش بودن تحقیقات و بازرسی های آن داشت، زیرا چنانکه اکنون آشکار گردیده کشتار اسپاغانک بطور کامل بر اساس دستور رسیده از دربار روی داده است، یعنی دستوری که به فریک علی پاشا حاکم نظامی بتیلیس داده شده و خود او نیز اقرار کرده است که: "من مرتکب این کشتار نشده ام، این کار دستوری بوده است".

اکنون مقامات بتیلیس سعی دارند این عمل را کتمان و تحریف کنند، به همین منظور مباشر ارمنی را مجبور کرده اند مدرکی را مبنی بر کذب بودن کشتار ارمنیان امضا کند و یا اینکه چند نفر راهزن کشته شده اند و اخبار منتشر شده اقرار آمیز است. لیکن مباشر ارمنی از امضا این مدرک سرباز زده است و چون از طرف مقامات بتیلیس تهدید شده بود، لذا مجبور گردید ارزروم را ترک کند تا از تعقیب مقامات مصون بماند.

رویدادهای اسپاغانک بوضوح نشان می دهد که دولت ترکیه مایل است به هر قیمتی که شده بویژه ارمنیان ساکن ساسون را مجبور به ترک موطن خود نمایدو آنهارا به دشت موش انتقال دهد و بطور کل ارمنیان را وادار کنند تا آسیای صغیر را ترک کنند و جای خود را به کردها بدهند. دولت امیدوار است با اتکا به قوای قهریه و زور به این هدف خود برسد. کشتارهایی که پیوسته در سالهای اخیر در مناطق ارمنی نشین روی داده اند که کمتر به آنها توجه شده است، به روشنی اثبات می کنند که دولت دنبال بهانه است تا این مقصود خود راعملی کند و برای این کار وجود فداییان ارمنی را در این یا آن روستا بهانه قرار می دهد.

شاخوسکوی

نامه کنسول روسیه در سامسون به زینویف سفیر این کشور در استامبول

شماره ۳۷۴ سامسون، ۱۲ سپتامبر ۱۹۰۱

... ساکنان ارمنی سامسون با دریافت اخباری که این روزها در کشور شایع شده بار دیگر در ترس و وحشت بسر می برند. این اخبار حاکی از آن است که در ولایات حلب، ارزروم و بیتلیس برخوردهایی رخ داده و کشتارهایی در وان صورت گرفته است.

در سنجک ما گرچه همه چیز طبیعی بنظر می آید اما باید خاطر نشان شد که پس از روزهای بحرانی اخیر، وضع روستاییان شوربخت و بی گناه ارمنی سال به سال رو به وخامت نهاده است و رفتار خشن و بی رحمانه و مستمر مقامات دولتی (بویژه مالیات های بسیار سنگین که بر دوش آنها نهاده شده) شوربختی آنها را به حد کمال رسانده است.

در طی ده سال گذشته تعداد زیادی از روستاییان ارمنی از این سنجک دور شده اند و دیگر باز نگذاشته اند تعداد زیادی از آنان به قلمرو ما (روسیه-مترجم) پناه آورده اند و در سواحل قفقاز اسکان گزیده اند.

در سال ۱۸۹۰ در سراسر سنجک بیش از ۲۲۰۰۰ ارمنی زندگی میکردند در حالیکه اکنون ۱۲۰۰۰نفر از آنان باقی مانده اند که جدول زیر چگونگی اسقرار آنان را نشان می دهد.

سامسون ۲۵۰۰ نفر

چهارشنبه و روستاهای مجاور ۷۲۰۰ نفر ترم، اونی،

فاش و روستاهای مجاور ۱۵۰۰ نفر

بافر و روستاهای مجاور ۸۰۰ نفر

جمع ۱۲۰۰۰ نفر

تعداد روستایهای ارمنی نشین در سنجک اکنون به ۳۰ می رسد که ۷۰-۵۰ خانوار در هر یک زندگی می کنند.

زیوپیچی

بخشی از گزارش زینویف سفیر روسیه در استامبول به وزارت امور خارجه آن کشور

بیوک دره،

۲۰ سپتامبر (۳اکتبر)۱۹۰۱

در نامه شماره ۲۰۰ مورخ ۳۱ اوت (۱۳ سپتامبر) افتخار داشتم به اطلاع مقام محترم وزارت امپراتوری برسانم که به دلیل اخبار مربوط به اذیت و تعقیب ارمنیان ساکن در آسیای صغیر، لازم دانستم از کنسول ما در وان بخواهم جهت بررسی صحت اخبار به منطقه موش و ساسون رهسپار گردد.

بر پایه گزارش تومانسکی مشاور همکار مورخ ۲۹ ماه اوت که به تازگی دریافت کرده ام و نسخه ای از آن جهت اصلاع آن مقام منیع به اداره اول وزارت خانه ارسال خواهم نمود، مشخص شده است که این اخبار اقرار نبوده اند.

تومانسکی شخصا در بازدید از روستای موکونک واقع در دشت موش مشاهده کرده است که آن منطقه به آتش کشیده و ویران شده است و تعداد ۶۰ نفر از ارمنیان محلی به دستور مقامات دولتی دستگیر شده اند و تنها ۵ نفر در روستا باقی مانده اند.

بجز آن، از اطلاعاتی که تومانسکی گردآوری کرده است مشخص می شود که از ماه ژانویه سال جاری در روستاهای ارمنی موش و ساسون تعداد ۶۴ ارمنی کشته و ۱۷ نفر زخمی شده اند...

معاون کنسول ما پس از رسیدن به موش شهر را در وضع بحرانی یافته است و به همین دلیل هم تصمیم گرفته پرچم روسیه را در بالای ساختمان محل اقامت برافرازد. این اقدام تاثیر بسزایی روی رفتار مقامات دولتی ترک نهاده است...

از گزارشهای تومانسکی می توان چنین جمع بندی کرد که دولت ترکیه آگاهانه تلاش می کند تا از وجود ارمنیان خلاص شود و یا آنها را در چنان شرایط سختی قرار دهد که اینان به اسیران حلقه به گوش بدل شوند. به همین دلیل، آنها مترصد هستند ارمنیان ساسون را که در کوههای آن منطقه ساکن هستند و از امکان دفاع در برابر اوباش و اراذل و چپاولگران برخوردارند، مجبور کنند به دشت موش نقل مکان دهند. من بلادرنگ توجه جدی سلطان و دولت او را به اوضاع سنجک موش جلب خواهم نمود...

نامه ژان ژورس به رئیس کنفرانس بین المللی خاور نزدیک

آقای گرامی

بسیار متاسفم که اکنون نمی توانم به لندن رهسپار گردم، لیکن بار دیگر می خواهم تاکید نمایم که احساسات انسانی مردمان جهان متمدن را تقسیم می کنم و در برابر این رژیم پست فطرت (ترکیه) که ارمنیان تبعه آن هستند و تمام جنایات مستمر آنان اعتراض خود را اعلام می نمایم.

امید بسیار دارم که این اعراضات مستمر با موفقین همراه گردند و نقاب از چهره شیطانی این افراد خودخواه و قصی القلب دریده شود و وجدان بشری باعث بیداری حس شرف در آنان گردد. اجازه دهید مراتب پشتیبانی و احساسات همدردی خود را به جنابعالی و کلیه افرادی که همراه با شما در این کار شریف کوشش می کنند اعلام نمایم.

Report of thr Interbnational Conference on the situation in the Near East held in London on 29th June, 1904, London, 1904, p. 23.

گزارش اوضاع ارمنیان ولایت وان

ژنو ، ۱۹ ژانویه ۱۹۰۵

از طریق تبریز تلگراف شده است که مقامات ترکیه میان مسلمانان اسلحه پخش می کنند.

در ناحیه نارچکان یک گروه یاغیان به سرکردگی موسی بیگ که به شقاوت و بی رحمی مشهور است ، تشکیل شده است. سربازان ترک در ناحیه گارگار دست به اعمال بی رحمانه زده اند. پنج زن در یغگیس دزدیده شدند . حصول مالیات غیر قابل تحمل گردیده است.

Pro Armenia, fevrier, 1905, No 103, p. 654, Paris.

بخشی از نامه یک سیاح اروپایی در باره اوضاع ارمنیان در کیلیکیه

جلسه ۵ مارس ۱۹۰۶

دستگیری ارمنیان کماکان ادامه دارد. اخیرا" افرادی را به اینجا آورده اند که در زیتون، ماراش، آدانا و هاچن دستگیر شده اند.

اوضاع ارمنیان بویژه اهالی زیتون اسفناک است. فرمانده نظامی زیتون به تازگی فوت کرده است. باعث و بانی دستگیری ها او بود...

ناظم پاشا استاندار جدید حلب، یک جلاد به معنی واقعی است، هم او است که دستور دستگیری متهمان سیاسی و انتقال آنها به جلب را می دهد تا خود او شخصا" آنان را محاکمه کند...

Pro Armenia", 5 may 1906, No 133 p. 893"

گزارش کنسول روسیه در ارزروم به زینویف سفیر این کشور در استامبول

۲۱ ژوئیه ۱۹۰۶

اوایل ژوئیه گروهان نظامی ترکیه در قره کلیسا تعداد ۱۱ خانواده ارمنی را که از سنجک موش گریخته بودند دستگیر کردند. اینان قصد عبور به مرزهای روسیه را داشتند . ۱۶ تن از مردان دستگیر شده بطور وحشیانه توسط سربازان ترک سلاخی شدند اما زنان و کودکان به زندان شهر حسن قلعه ارسال شدند.

هیچگونه شکی نیست که والی ارزروم دستور بازرسی و بازجویی نخواهد داد و هیچ اقدامی برای مجازات سربازان خاطی و قاتل صورت نخواهد گرفت.

کشتارها و خودکامگی های جدیدی از سوی مقامات دولتی ترک انتظار می رود ...

اسکریابین

در باره شقاوت های سربازان ترک در بایزید

بایزید ۵ فوریه ۱۹۰۷

توصیف اوضاع ارمنیان غیر ممکن است. آنان را مورد ضرب و شتم قرار می دهند در حالی که هیچ کس به یاری آنان نمی شتابد و شکایت های آنان راه به هیچ جا نمی برد.

خانه های آنان چپاول می شود، دختران زیبا روی به یغما می روند. دشت ها ویران و به بیابان تبدیل شدند. هرگاه کسی از خانه بیرون بیاید اطمینان ندارد که سالم باز خواهد گشت.

در ماه ژانویه سربازان با زور دختران **ورتویان ، هوانس غازاریان ، ماردیروس آواگیان ، مگردیچ هاکوپیان** را بردند...

در **آردزاپ** چهار سرباز شبانه وارد خانه خاچاتور خالاتیان شدند تا دخترش را بدزدند و به همسرش تجاوز کنند. لیکن خاچاتور در برابرشان مقاومت می کند و در اثرشلیک گلوله کشته می شود و فرزندش مجروح و پس از پنج روز جان می سپارد. خانواده های ارمنی در التهاب و بحران بشر می برند.

مسافران ارمنی دستگیر و به زندان می افتند و تنها با پرداخت خون بهای هنگفت آزاد می شوند. زندانیان از فرط گرسنگی جان خود را از دست می دهند.

گزیده

نامه وزیر امور خارجه روسیه به سفیر این کشور در استامبول

۱۰ ماه مه ۱۹۰۷

ارزروم نوامبر ۱۸۹۵ عکس از و. ل. ساختلبن

بر پایه جدید ترین گزارش های نمایندگی های کنسولی روسیه در ارزروم ، بیتلیس و وان اوضاع ساکنان ارمنی در مناطق همجوار مرز روسیه و ترکیه بسیاز وخیم است. چنانکه پیداست مقامات محلی ترکیه ، خود اقدام یه تشدیدوخامت اوضاع مبادرت می ورزند و برنامه هایی را به اجرا در می آورند مه به کشتار همگانی ارمنیان منجر می گردد. چنین رویدادهایی بدون شک به فرار دسته جمعی مردم به روسیه می انجامد ، چنان که در سالهای ۹۶-۱۸۹۵ روی داد.

جنبش مهاجرت هم اکنون نیز در میان ارمنیان گسترش چشمگیری دارد...

ایزولسکی

آوارگان و پناهندگان ارمنی

بخشی از نامه سفیر روسیه در استامبول به ایزولسکی وزیر امور خارجه

تاریخ ۲ (۱۵) اوت ۱۹۰۷

کنسول ما در سامسون طی گزارش شماره ۱۶۶ مورخ اول ژوییه گذشته، که کپی آن به بخش اول وزارتخانه ارسال گردید، به اطلاع ما رسانید که مقامات ترک سنجک سامسون اقدام به آزار و اذیت شدید ارمنیان محلی کرده اند و اینان به ناچار گروه گروه دست به مهاجرت می زنند. در طول سه ماه گذشته، آنگونه که آقای جیودیچی گزارش کرده است، بیش از ۱۵۰۰ ارمنی ساکن ترکیه، توسط کشتی های بادبانی که بوسیله اعضای خانواده آنان در قفقاز اجاره شده، سامسون را مخفیانه به مقصد نواحی و مرزهای ما ترک کرده اند.

از آنجا که اقدامات مقامات ترکیه در سنجک سامسون همانند همان کارهای مقامات ترک در ولایات ارزروم، وان و بیتلیس است، من باید بدین نتیجه گیری می رسیدم که اقدامات بیرحمانه و ایذا و اذیت ارمنیان در سامسون طی دستور مخفیانه باب عالی (سلطان عثمانی) اجرا می گردد و هدف آن پاکسازی آسیای صغیر از وجود ارمنیان است، زیرا ترک ها آنان را عناصر نامطلوب و خطرناک می دانند.

زینویف

بخشی از تلگراف شیرکوف کنسول روسیه در بیتلیس به زینویف سفیر آن کشور در استامبول

۲(۱۵) ماه مارس ۱۹۰۸ م.

کاظم ، قاتل و راهزنی که از سوی استامبول مورد بخشش قرار گرفته است، اواخر ماه فوریه یک ارمنی را در روستای آلیکبون واقع در دشت موش و یک نفر دیگر را در روستای آرتونک ، نفر سوم را در روستای واردنیس و سه نفر دیگر را در روستای موشاختن به قتل رساند.

او در همین جا با توسل به زور ۳۰۰ لیر اخاذی کرد. مقامات دولتی در موش از کاظم بیگ برای تعقیب و آزار فداییان استفاده می کنند و او به این بهانه همراه سربازان به جاهای مختلف هجوم می برد و دست به چپاول و کشتار می زند...

تلگراف معاون کنسول روسیه در وان به سفیر این کشور در استامبول

۱۲(۲۵) ماه مارس ۱۹۰۸

روز دهم ماه مارس یکی از تروریست ها داویت خیانتکار را به سختی مجروح کرد و گریخت.مسلمانان خشمگین که از سوی پاسبانان و ژاندارم ها تحریک شده بودند به کمک آنها شروع به کشتار ارمنیان بی سلاح و آرامی کردند که از بازار باز می گشتند ... من و همکارانم بی درنگ آرام کردن و باز گرداندن ارمنیان از بازار راهی شهر شدیم. کشتارهای پراکنده تا پاسی از شب ادامه یافت.

همه اجساد را شبانه یا دفن کرده بودند و یا در رودخانه ها ریخته بودند... اوضاع بسیار بحرانی است. تا این لحظه ۳۸ کشته ، ۶ نفر مجروح و ۲۳ نفر مفقود شده اند....

ترمن

بخشی ازگزارش سر کنسول روسیه در ارزروم به زینویف سفیر این کشور در استامبول

۲ ماه مارس ۱۹۰۹

ترکان جوان با شتاب مسلمانان را مسلح می کنند، بویژه "داداش های" شهری را که از نظر سرکشی و تمرد و ارمنی ستیزی معروف هستند.

روشن است که چه این عملیات و چه انگیزه های آن نمی توانست پنهان نگاه داشته شود. احساسات مسلمانان نه تنها در ارزروم که در بسیاری از نواحی ولایات بیتلیس، سواز ،خاربرد ، و دیاربکر تحریک شده است...

گزارشهای مطبوعات در باره کشتارهای آدانا

استامبول ۲۶ ماه آوریل ۱۹۰۹

خبرهای روزنامه های عصر حاکی از کشتارهای رخ داده در آدانا، انطاکیه و دیگر مناطق سوریه همراه باجزییات تکان دهنده است. بنا بر همین روزنامه ها بیش از ۳۵/۰۰۰ نفر کشته و ده ها روستا به آتش کشیده شده اند. آدانا به کلی طعمه حریق و ویران شده و تنها مرسین به کمک کشتی های خارجی نجات یافته است.

بخشی ازگزارش سر کنسول روسیه در ارزروم به سوچین مشاور سفیر این کشور در استامبول

۲۹ ماه سپتامبر ۱۹۱۰

بر خلاف قانون اساسی مصوب در دو سال گذشته و برابری صوری حقوق ارمنیان و ترکان ، در صورت بروز اختلاف میان افرادی از این اقوام ، همیشه فرد ارمنی گناهکار تشخیص داده می شود و به اشدّ مجازات می رسد ، زیرا ملاک این است که "چون فرد ارمنی است پس گناهکار است".

Nemrut Dagi - volcanic crater near Tatvan © Fraser Simpson

در این روزها میان ارمنیان و مسلمانان روستای کیوپری-کیوی بر سر زمین در گیری رخ داده و یک ارمنی مجروح گردید.

در نظام قدیم عثمانی برخی از اراضی ارمنیان موقتاً برای استفاده به مسلمانان داده شد. اما اکنون که ارمنیان باتوجه به اصلاح قانون اراضی کشاورزی خود را طلب می کنند همواره درگیری روی می دهد و خسارات فراوانی برای ارمنیان به دنبال دارد.

اکنون نیز همین امر روی داده است و ارمنیان بی گناه دشتگیر و زندانی شده اند. و آن مسلمان که فرد ارمنی را مجروح کرده بود پس از دستگیری صوری بلافاصله آزاد شده است.

گزارش سرکنسول روسیه در ارزروم به چاریکف سفیر این کشور در استامبول

گزارش شماره ۳۷۷

مورخ ۲۴ نوامبر ۱۹۱۰

همان گونه که پیشتر به عرض جنابعالی رسانده ام ، اکنون نیز رفتار مقامات ترکیه نسبت به ارمنیان کماکان نامناسب است ، هرگاه ارمنیان مورد ظلم و ستم قرار می گیرند، اعتراض ها و عریضه های آنها بی پاسخ می ماند.

اجازه بدهید با دلیل و مدرک سخن بگویم:

یکی از اوباش به نام میر-مخه یک ارمنی متشخص به نام ساهاک افندی مارکاریان را که عازم سیدنیک قلعه بود، به قتل رساند. این جنایت نافرجام و بی مجازات ماند. نامه ارمنیان به استامبول نیز بی پاسخ ماند.

قدری که رفیق میر- مخه است در روستای خومار واقع در ولایت وان نیز یک ارمنی بنام خاچاتور را به قتل رساند. مقامات ترک هیچ اقدامی برای دستگیری و مجازات قاتلان انجام نداد...

ارسال سلاح و البسه نظامی به شهرهای مختلف ادامه دارد. در روستای سرت واقع در ولایت تفنگ های قدیمی و ماوزرها با سلاح های جدید پنج تیر تعویض می شوند. این گونه سلاح ها به آلاشگرد و قره کلیسا ارسال شده است. ماوزر های قدیم با تفنگ های نوع مارتین تعویض می شوند.

اشتریتر

نامه سرکنسول روسیه در ارزروم به چاریکف سفیر این کشور در استانبول

۱۱ مارس ۱۹۱۱

ساکنان ارمنی ولایت ارزروم تحت فشار سنگین مالیات ها و اجحاف و شقاوت ها رنج می کشند.

بر پایه آگاهی های دریافتی از موش از ارمنیان این منطقه تحت فشار مالیاتی و برای انجام پرداخت های سنگین مجبور شده اند اموال و دارایی خود را حراج کنند و به همین علت کاسه صبر آنان لبریز شده و تصمیم گرفته اند مذهب خود را تغییر دهندو شاید بدین وسیله از بی رحمی ها و شقاوت های حکومت ترکیه رهایی یابند.

در همه روستاهای موش میان ارمنیان و نیروهای ژاندارمری زد و خورد هایی روی داده است که البته به سود ارمنیان نبوده است.

آ. اشتریتر

بخشی از مقاله روزنامه پراودا (۱۹۱۲)
در باره رویدادهای ترکیه

شماره ۹۳ ، ۱۷ اوت ۱۹۱۲

ПРАВДА

„Lebens frage".

... ترکان جوان آبرو و حیثیت خود را در انظار مردم امپراتوری از دست داده اند. حکومت آنان صرفاً بر پایه اعمال خشونت آمیز زور قرار دارد. اقشار تهیدست ترکیه و اقوام و ملیت های تحت حکومت آنان و علی رقم وجود «پارلمان» تحت فشار قرار دارند و چون گذشته نابود می شوند.

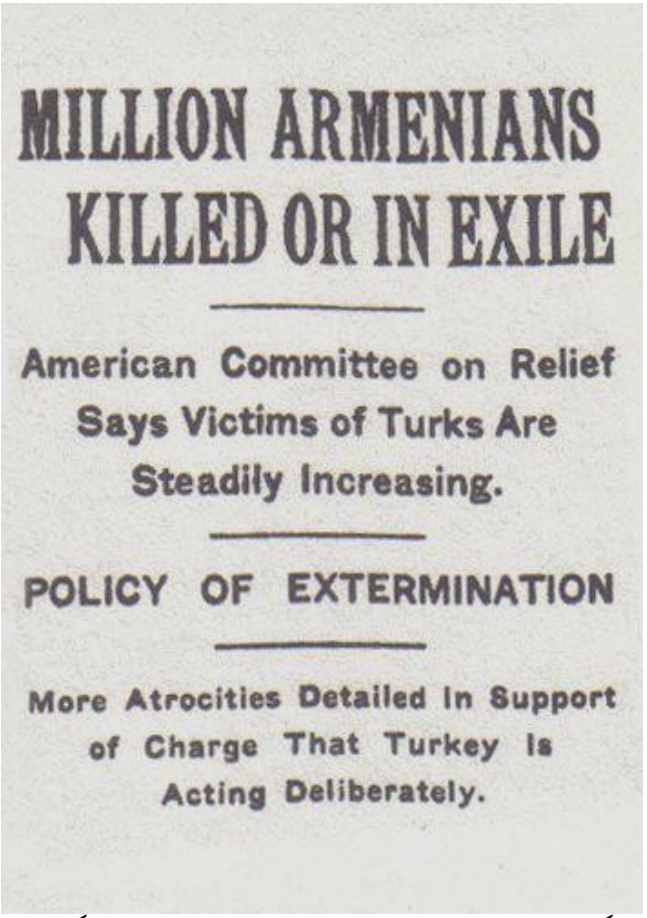

MILLION ARMENIANS KILLED OR IN EXILE

American Committee on Relief Says Victims of Turks Are Steadily Increasing.

POLICY OF EXTERMINATION

More Atrocities Detailed In Support of Charge That Turkey Is Acting Deliberately.

وحشیگری های ددمنشانه ، رشوه دهی و رشوه خواری رژیم جدید گویی هیچ فرقی با روزهای حکومت « سلطان خونخوار» ندارد.

گزارش گیرس سفیر روسیه در استامبول به وزارت امور خارجه آن کشور

استامبول، ۲۴ آوریل ۱۹۱۳

کنسول فرانسه در دیاربکر به سفارت ما تلگرافی در باره اطلاعیه اسقف زاون ارمنی ارسال داشته که بر اساس آن غارت و چپاول و کشتار مسیحیان کماکان ادامه دارد.

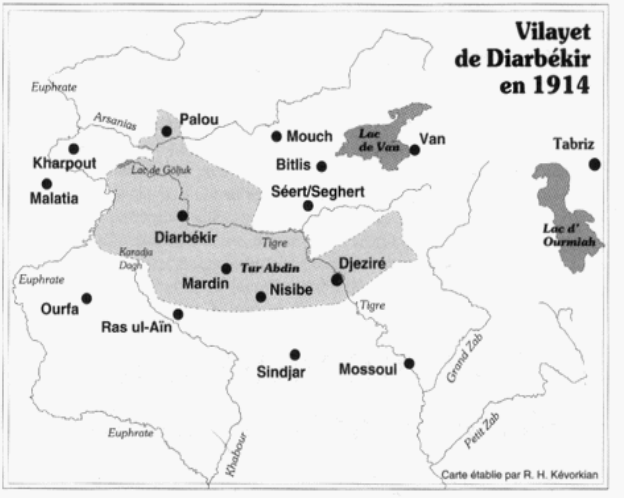

والی ترک تعصبات تنفرآمیز مسلمانان را نسبت به مسیحیان بر می انگیزد. خود کنسول نیز گواهی می دهد که سخنان و اظهارات اسقف کاملاً با واقعیات وفق دارند و کشتار جدید ارمنیان کاملاً محتمل است. در این خصوص امروز نیز به وزیر امور خارجه در خواستی ارسال خواهم کرد.

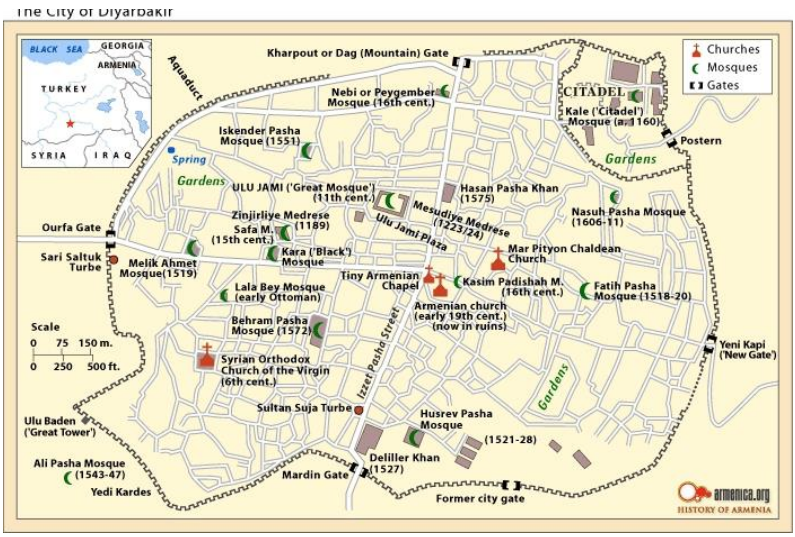

تلگراف سفیر روسیه در استامبول به سازونوف وزیر امور خارجه این کشور

بخشی از تلگراف شماره ۳۸۱

مورخ ۱۴(۲۷) ماه مه ۱۹۱۳

شیرکوف روز هفتم ماه مه طی تلگرافی گزارش می دهد که صحنه های قتل و کشتار و چپاول تمامی ندارند. او به ۷ مورد کشتار ارمنیان و آشوریان و چپاول دام های آنان اشاره می کند.

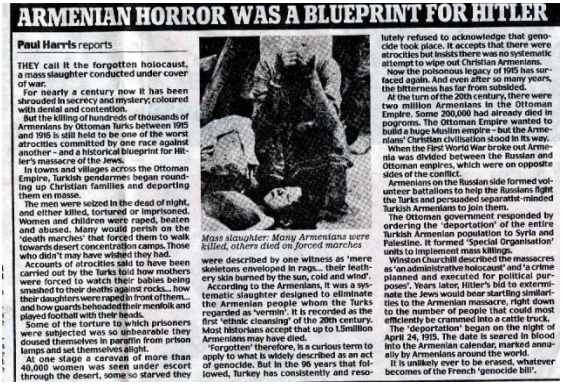

ARMENIAN HORROR WAS A BLUEPRINT FOR HITLER

Paul Harris reports

THEY call it the forgotten holocaust, a mass slaughter conducted under cover of war.

For nearly a century now it has been shrouded in secrecy and mystery, coloured with denial and contention.

But the killing of hundreds of thousands of Armenians by Ottoman Turks between 1915 and 1916 is still held to be one of the worst atrocities committed by one race against another - and a historical blueprint for Hitler's massacre of the Jews.

In towns and villages across the Ottoman Empire, Turkish gendarmes began rounding up Christian families and deporting them en masse.

The men were seized in the dead of night, and either killed, tortured or imprisoned. Women and children were raped, beaten and abused. Many would perish on the 'death marches' that forced them to walk towards desert concentration camps. Those who didn't may have wished they had.

Accounts of atrocities said to have been carried out by the Turks told how mothers were forced to watch their babies being smashed to their deaths against rocks... how their daughters were raped in front of them... and how guards beheaded their menfolk and played football with their heads.

Some of the torture to which prisoners were subjected was so unbearable they doused themselves in paraffin from prison lamps and set themselves alight.

At one stage a caravan of more than 40,000 women was seen under escort through the desert, some so starved they were described by one witness as 'mere skeletons enveloped in rags... their leathery skin burned by the sun, cold and wind'.

Mass slaughter: Many Armenians were killed, others died on forced marches

According to the Armenians, it was a systematic slaughter designed to eliminate the Armenian people whom the Turks regarded as 'vermin'. It is recorded as the first 'ethnic cleansing' of the 20th century. Most historians accept that up to 1.5million Armenians may have died.

'Forgotten' therefore, is a curious term to apply to what is widely described as an act of genocide. But in the 96 years that followed, Turkey has consistently and resolutely refused to acknowledge that genocide took place. It accepts that there were atrocities but insists there was no systematic attempt to wipe out Christian Armenians.

Now the poisonous legacy of 1915 has surfaced again. And even after so many years, the bitterness has far from subsided.

At the turn of the 20th century, there were two million Armenians in the Ottoman Empire. Some 200,000 had already died in pogroms. The Ottoman Empire wanted to build a huge Muslim empire - but the Armenians' Christian civilisation stood in its way.

When the First World War broke out Armenia was divided between the Russian and Ottoman empires, which were on opposite sides of the conflict.

Armenians on the Russian side formed volunteer battalions to help the Russians fight the Turks and persuaded separatist-minded Turkish Armenians to join them.

The Ottoman government responded by ordering the 'deportation' of the entire Turkish Armenian population to Syria and Palestine. It formed 'Special Organisation' units to implement mass killings.

Winston Churchill described the massacres as 'an administrative holocaust' and 'a crime planned and executed for political purposes'. Years later, Hitler's bid to exterminate the Jews would bear startling similarities to the Armenian massacre, right down to the number of people that could most efficiently be crammed into a cattle truck.

The 'deportation' began on the night of April 24, 1915. The date is seared in blood into the Armenian calendar, marked annually by Armenians around the world.

It is unlikely ever to be erased, whatever becomes of the French 'genocide bill'.

بر پایه آگاهی های او، اوضاع ارمنیان غیر قابل تحمل است و آنان در مناطق خیزان(**Khizan**)، یرونی (**Yerouni**) و تاتیک(**Tatick**) هراس دارند از خانه های خود

خارج شوند و به دشت و مزرعه های خود بروند. ارمنیان ساکن در روستای ساروان (Sarouan) بالغ بر ۷۲ خانوار به قریه تاتیک پناه برده اند تا بتوانند برای نجات جان خود به روسیه مهاجرت کنند لیکن قائم مقام منطقه مانع از این کار شده است... *گیرس*

تلگراف شماره ۱۸۰۲– گزارش سفیرکبیر روسیه در استامبول به سازونوف وزیر امور خارجه

۲۰ سپتامبر ۱۹۱۴

سرکنسول روسیه در ارزروم در تاریخ ۱۸ سپتامبر تلگرافی فرستاده است که بر پایه آن ترکیه در مرز روسیه دست به تحرک نظامی زده است. حکومت برای انجام کشتار ارمنیان میان مسلمانان اسلحه پخش می کند. با لغو کاپیتولاسیون، پیشبینی می شود که حتی پناه جویان کنسولگری نیز به قتل برسند.

گیرس

تلگراف سفیر روسیه در استامبول به سازونوف وزیر خارجه

تلگراف شماره ۱۵۶۴

تاریخ ۱۱ اکتبر ۱۹۱۴

معاون کنسول روسیه در بایزید گزارش می دهد که پخش سلاح میان اوباش و اراذل کماکان ادامه دارد. ارمنیان هراس زده از وحشت کشتار به سوی روسیه می گریزند آنان هر روز منتظر وقوع این فاجعه هستند- آکیمویچ.

گیرس

گزیده نامه جاثلیق (رهبر کل کلیسای ارمنی) گئورگ پنجم به ورنسف داشکف

نیابت سلطنه روسیه در قفقاز

اچمیادزین

۸ نوامبر ۱۹۱۴

پس از آغاز جنگ در مرز قفقاز با حمله نیروی دریایی ترکیه در سواحل دریای سیاه، ارمنستان ترکیه صحنه اصلی جنگ شده است که پیامدهای دهشتناکی بدنبال خواهد داشت.

انتظار می رود کشتار ارمنیان توسط حکومت ترکیه، ارتش ترک و بویژه گروه های مسلح غیر نظامی و جمعیت متعصب انجام شود، رویدادهای فجیعی که هیچگاه در تاریخ روی نداده اند.

ملت ارمنی اکنون همه توجه خود را روی ارمنیان ترکیه متمرکز کرده است.

اقدامات مشترک دولت تزاری و قدرت های اروپای برای بهبود وضعیت ارمنیان ترکیه هیچ نتیجه ای نداشته است.

اکنون که ارمنیان همراه ارتش پیروز تزاری بر علیه دشمن مشترک می جنگیدند. بسیار پسندیده خواهد بود اگر اعلامیه و نامه ای به نام تزار خطاب به ارمنیان ترکیه صادر شود و به ارمنیان شش ولایت ارمنی (وان، ارزروم، بیتلیس، سواز، دیاربکر، خاربرد) و کیلیکیه امیدواری داده شود که روسیه به آنان خودمختاری اعطاء خواهد کرد و ارمنیان را از یوغ سنگین ترکان نجات خواهد داد.

آرشیو دولتی ارمنستان، ۱، ۱، ۲۰۹ ص ۵۱-۳.

کشتار با شقلعه در دسامبر ۱۹۱۴

این کشتار در هفته نخست دسامبر ۱۹۱۴ روی داد. احمد بیگ، فرمانده ۱۶۰ ژاندارم و شرف بیگ رئیس عشایر شیکار همراه ۱۵۰ سرباز لشکر حمیدیه پس از عقب نشینی روسها به باشقلعه یورش برده اند.

آنان خانه های ارمنیان را چپاول کره و آتش می زنند، مردان را می کشند، و اجساد آنان را در خیابان رها می کنند و دختران زیبا را با خود می برند و زنان و کودکان بی پناه را بدون غذا و سرپناه رها می سازند.

روستاهای همجوار نیز سرنوشتی همانند با شقلعه دارند.

ارمنیان روستاهای پاز، آراک، پیس، آلالیان، آلوز، سوران، رسولان و آواگ را در یک مکان جمع کرده آنها را به سوی دره برده آنها را به قتل می رسانند.

بر اساس اطلاعات اخیر شمار ارمنیان در روستاهای فوق بالغ بر ۱۶۰۰ نفر بود (تعداد کمی نیز مسیحی نسطوری)[1].

گزارش مترجم سفارت روسیه در استامبول به وزارت خارجه این کشور

تلگراف شماره ۱۶۴

۱۵ مارس ۱۹۱۵

وضع ارمنیان در ترکیه بطور چشمگیری رو به وخامت نهاده است. سربازان ارمنی ارتش ترکیه را خلع سلاح کرده اند. زد و خوردهایی در منطقه زیتون روی داد، تا سربازان فراری را دستگیر کنند. همه مردان منطقه در تل تبعید شده اند. تنها سه روستا از ۱۷ روستای ارزروم نجات یافته است، بقیه آنها مورد چپاول و انهدام قرار گرفته است. در سراسر کشور ارمنیان دستگیر می شوند. در استامبول ۱۴ ارمنی عضو حزب هنچاک دستگیر و به دادگاه نظامی تحویل شده اند. بطریقیه (مرکز رهبری کلیسای ارمنی ترکیه) استامبول از وضعیت موجود شدیداً نگران و هراسناک است.

---

[1] - Barby Henry, Au pays de l'epouvante: L'Armenie marture. Pref. de M. Paul Deschanel. Paris 1917.

سرافیموف

گزارش مقام اداره روابط دیپلماتیک نایب السلطنه قفقاز به وزارت امور خارجه روسیه

تلگراف شماره ۴۳۱

۱۰ آوریل ۱۹۱۵

شورای ملی ارمنیان دیادین امروز تلگراف زیر را دریافت کرده است. بامدادان ۲۳ مرد که به دیادین آمده اند و از مناطق آرچش و سولومون فرار کرده اند چنین تعریف می کنند که ارمنیان آن مناطق به دستور حکومت ترکیه به دست نیروهای انتظامی ترک کشته شده اند. ترکها در وان با ارمنیان به زد و خورد می پردازند. لازم است برای پذیرش پناهجویان ولایت وان تدارکات مورد نیاز پیشبینی شود.

استولیا

نامه وزیر خارجه روسیه به ایزولسکی و بنکندورف سفیران این کشور

در پاریس و لندن

تلگراف شماره ۱۸۷۶

تاریخ ۱۲ آوریل ۱۹۱۵

عطف به تلگراف ما به شماره ۱۸۱۸: اطلاعات جدیدی در مورد اوضاع وخیم کشتار ارمنیان توسط ترکها و کردها در بخش آسیایی ترکیه به وزارتخانه رسیده است. لطفاً با به دولتهای فرانسه (و انگلیس) پیشنهاد کنید اقدامات مشترکی صورت گیرد و بیانیه ای خطال به باب عالی (عثمانی) ارسال گردد و در آن مسئولیت کشتار ارمنیان به عهده همه اعضای دولت ترکیه و نیز کلیه مقامات نظامی و غیر نظامی دخیل نهاده شود.

در این بیانیه می توان به فشار ها و اقداماتی اشاره کرد که از سوی اروپا در رابطه با کشتارهای ۱۸۶۰ در سوریه اعمال گردید. در صورت توافق دولتهای فرانسه (و انگلیس)، لطفاً در مورد متن بیانیه اقدام کنید و ضروری است این بیانیه در اسرع وقت از طرف سه کشور در یک روز صادر شود.

وزیر خارجه، سازونوف

مقام اداره روابط دیپلماتیک نایب السلطنه قفقاز به وزیر امور خارجه روسیه

تلگراف ۴۹۰

۲۳ آوریل ۱۹۱۵

یرزوسکی به خاتیسوف تلگراف زده است که سه ارمنی به ستاد آذربایجان آورده شدند که آرام آنها را از وان فرستاده تا خبر بیاورند که از روز ۱۵ آوریل همه ارمنیان در بخش ارمنی شهر پناه گرفته اند. جودت پاشا شهر را بمباران می کند و ۱۷۰۰ گلوله شلیک شده است. ارمنیان ۱۰۰ روستای همجوار کشته شده اند، زنان را به کوه ها منتقل کرده اند .... نیروی مقاومت ارمنیان محاصره شده رو به کاهش است.

استولیا

گزارش مقام دفتر امور دیپلماتیک نایب السلطنه قفقاز به وزارت خارجه روسیه

تلگراف شماره ۵۱۸

۲۹ آوریل ۱۹۱۵

ارمنیان نامه ای از وان دریافت کرده اند که زیر استر لباس پیک دوخته شده بود و حاوی این اطلاعات است: حدود ۶ هزار نفر از اهالی روستاها کشته شده اند. وان و شاتاخ شدیداً دفاع می کنند، بمب ها کمتر به شهر وان آسیب می رسانند. آخرین قوای خود را به کار بسته ایم. هر روز منظر کمک روسها هستیم. تمنا می کنیم عجله کنید زیرا بعداً دیر خواهد بود. نامه در تاریخ ۱۵ آوریل نوشته شده است.

استولیا

نامه وزیر خارجه روسیه به سفیر این کشور در لندن

۱ مه ۱۹۱۵

شکی نیست که کشتار ارمنیان وان باعث قیام آنان شده است و نه عکس آن زیرا هیچ مفهومی نداشت که قبل از حرکت قوای نظامی ما قیامی در مقابل قوای برتر ترکها صورت گیرد.

سارلونوف

بخشی از نامه ارسالی به جاثلیق گئورگ سورنیان

منازگرد

تاریخ ۲۸ ماه مه ۱۹۱۵

... از ۳۳۲۲ خانواده ارمنی تنها ۱۲۸ نفر نجات یافته است. در ۱۱ روستای ارمنی بولانخ پایین از ۱۰۰۰ خانواده ارمنی تنها ۲۱ نفر نجات یافته اند. اما در ۱۵ روستای بولانخ بالا از ۲۲۲۵ خانوار ارمنی تنها ۴۰ نفر جان سالم بدر برده است. در ۲۷ روستای منازگرد از ۱۰۸۹ خانوار تنها ۳۴ نفر نجات یافته است. در ۲۴ روستای خلات، از ۲۱۵۰ خانوار ارمنی تنها ۲۴۸ نفر جان سالم بدر برده است.

وضع آرزگه

-روستای نورشنج: از ۱۵ خانواده ارمنی ۱۲۳ نفر کشته شده است.

-روستای گزیوسوف، ۵ خانواده ارمنی دارد ۵ نفر کشته شدند

-قربانیان وانگ ۲۶ نفر.

وضع آرتیشو (آکانتس)

-در گراکوم، از ۳۳ خانوار ارمنی، کشته شده ۶۱ نفر، اسیر ۱۳ نفر.

-در چراغلو از ۲۵ خانوار ارمنی ۵۰ مرد کشته و ۱۵ زن و دختر به اسارت برده شدند.

-در کوچر، از ۵۰ خانوار ارمنی، ۱۰۷ نفر کشته و ۲۲ نفر اسیر.

-در نوراشن، از ۲۴ خانوار ارمنی ۶۲ نفر کشته و ۵ اسیر.

تعداد کل کشته شدگان آکانتس بر اساس آگاهی رسمی روسها بالغ بر ۲۳۰۰ نفر.

وضع دره بادنوتس

از ۲۵۵ خانوار در روستاهای بادونتس، خاراپاکور، آوتنا، پانزده، مارموس، زیارت ۱۴۱ نفر کشته شده اند و ۲۶ نفر به اسارت برده شده اند.

وضع عنتاب

از ۳۱ خانوار ارمنی ۶۳ نفر کشته و ۶ نفر به اسارت گرفته شدند.

کشیش هوانس ترآودیسیان
نماینده خلیفه گری در منازگرد

گزارش مترجم سفارت روسیه در استامبول به سازونوف وزیر امور خارجه

تلگراف (از طریق بخارست)
شماره ۳۴۳
۴ ژوئن ۱۹۱۵

در روز ۲ ژوئن در مقابل ستاد ارتش ۲۲ نفر ارمنی اعلام شدند که ماتوس سارکسیان از اهالی قفقاز و تبعه روسیه جزو آنان بود. سفیر ایتالیا در این باره تذکاریه به باب عالی می فرستاد. اعلام های جدیدی پیشبینی می شود.

سرافیموف

بخشی از نامه یک آلمانی که در سالهای ۱۷–۱۹۱۵ در ترکیه زندگی کرده بود

ملانیه
۲۶ مارس ۱۹۱۷

... اطمینان دارم، اگر مردم ما حقیقت را می دانست، مسلماً دست به اعتراض می زد. شکی نیست که همه فجایعی که در قبال ملت ارمنی صورت گرفت و کماکان ادامه دارد، بزرگترین فاجعه تاریخ جهان خواهد بود...

ارنست ژ. کریستفر[1]

نامه کنسول آلمان به رایش کانسلر هرتلینگ

بخشی از تلگراف ، ۱۵ ماه مه ۱۹۱۸

هم اکنون آگاهی یافتم که در اوایل ماه مارس به فرمان علی احسان پاشا فرمانده ارتش چهارم، کشتار بقایای ارمنیان منطقه مورد نظارت او بویژه در ولایت معموره العزیز ارامه یافته است. از بر داغ و پری حدود ۳۰۰۰ نفر زن و کودک به معموره العزیز آورده شدند. بزرگسالان با زنجیر و بطور جداگانه به آنجا آورده شده اند. والی معموه العزیز زنان و کودکان را آزاد کرده اما نوجوانان را راهی زندان کرده است...

ریوسلر

---

[1] - Devtschland urd Armenia…, s. 355.

نامه ژنرال فون کرس رئیس نمایندگی نظامی آلمان در قفقاز به وزارت امورخارجه آلمان

تلگراف

تفلیس ۱۰ ژوئیه ۱۹۱۸

اسقف مسروپ با به خطر انداختن زندگی خود از ایروان به تفلیس آمده است تا از آلمانیان در خواست کمک کند. به گفته او نیم میلیون نفر از ارمنیان در اثر گرسنگی جان خود را از دست خواهند داد اگر به آنها اجازه داده نشود به نواحی سردار آباد- ایگدیر و دولو باز گردند و محصول کشاورزی را درو کنند.

عالیجناب اسقف مطالب مشمئزکننده و اسف انگیزی را تعریف کرد. هدف ترکها برای کشتن کل ملت ارمنی در اثر گرسنگی کاملاً آشکار است. اساد به دلایلی نامشخص درخواست من را برای دادن اجازه به پناهندگان ارمنی و شورای ملی ارمنی جهت بازگشت به موطن خود، رد کرد.

اعمال فشار قوی روی ترکها توسط دولتهای مرکزی امری در جهت انساندوستی و سیاست عادلانه بسیار اضطراری است.

Dentchland and Armenien… 404

بخشی از نامه ارجونیکیدزه به چیچرین وزیر خارجه روسیه شوروی

۱۲ سپتامبر ۱۹۱۸

وضعیت ارمنستان رقت انگیز است. در بخش کوچکی از استان ایروان بیش از ۶۰۰،۰۰۰ نفر پناهنده متمرکز شده است که گروه گروه در اثر گرسنگی و بیماری وبا جان خود را از دست می دهند. ترکها در مناطق اشغالی خود بیش از نیمی از ساکنان را قتل عام کرده اند. ترکها در قره باغ، روستاهای شوشی و زانگزور را تصرف کرده اند و ساکنان آن جا دست به مقاومت شدید زده اند.

ارجونیکیدزه

آرشیو وزارت امرو خارجه اتحاد شوروی

بخش اسناد چیچرین ۵۶۸۲۲، شماره ۱۴.

گزارش انجمن میهنی اهالی پامباک به شورای مرکزی انجمن های میهنی ارمنی

(در باره وحشیگری های ارتش ترکیه در ارمنستان شرقی)

۳ دسامبر ۱۹۱۸

لشکرکشی ترکیه به ناحیه پامباک باعث خسارات فراوان اقتصادی و مالی و فیزیکی در روستاهای زیر شده است:

قره کلیسای بزرگ، قشلاق، یقابلو، وارتانلو، ساروماخلو، داریاز، بزوتال، حاجی-قارا، پارنی گغ، حماملو، اسپیتاک، آوتینگ، چیگداامال، ورتناو، تاپانلو، نعلبند، قالتاقچی، قاران، آق بولاغ، گیوگیو غوش، گیوران، قره دارزی، افندی.

منشی، استپان زوریان

آرشیو، انستیتوی تاریخ آکادمی علوم ارمنستان

بخش مدارک شخصی لئو.

شمار ارمنیان در ترکیه امروزی

بر پایه گزارش روزنامه نیویورک تایمز از سال ۱۸۶۰ تا ۱۹۲۲ جمعیتی از ارمنیان بالغ بر ۲۷۰ ۲۲۸۴ نفر بصورت منظم و برنامه ریزی شده توسط حکومت ترکیه عثمانی و ترکیه نوین به رهبری مصطفی کمال پاشا قتل عام شدند با این حال هزاران نفر از ارمنیان که در بخش اروپایی ترکیه بویژه در استامبول زندگی می کردند توانستند تا حد زیادی از واقعه نژادکشی مصون بمانند. صدها هزار نفر نیز در ارمنستان غربی با اختفا تحت پوشش تغییر هویت دینی و ظاهری توانستند جان سالم بدر ببرند، صدها هزار نفر نیز به قفقاز، روسیه، کشورهای عربی، ایران، اروپا و آمریکا پناه بردند.

امروزه حدود ۸۰ هزار نفر ارمنی بصورت رسمی در ترکیه زندگی می کنند که از این میان ۷۰ هزار نفر در استامبول و ۱۰ هزار نفر نیز در آماسیا، آنکارا، بغازلیان، توخات (یودوکیه)، اسکندرون، قیصریه، کاتامونی، سامسون، ترابوزان، قودنیه، اردو و غیره زندگی می کنند. تعداد ارمنیان مسلمان دقیقاً مشخص نیست زیرا آنان در سرشماری های رسمی بعنوان ترک و کرد و مسلمان شمارش می شوند. بیش از ۸۰ سال بعد از تشکیل جمهوری ترکیه تنها در چند سال اخیر برخی از ارمنیان مخفی جرئت یافته اند هویت ارمنی خود را آشکار سازند. امروزه آنان بتدریج به هویت ملی ارمنی و مذهب پدر خود یعنی مسیحیت باز می گردند اما این روند به مدت زمان طولانی نیاز دارد تا اینان بتوانند امنیت جانی کافی داشته باشند و اقدام به اجرای آرزوی دیرینه خود نمایند. با این حال شمار ارمنیان مخفی یا مسلمان در سواحل جنوبی و جنوب شرقی دریای سیاه در خوبا، آرتاشن، هامشن، ترابوزان و غیره، شمال غربی ارمنستان غربی بین ۵۰۰ هزار تا یک میلیون نفر برآورد می شود. در سالهای اخیر تعداد کثیری از ارمنیان مخفی در مناطق مختلف ارمنستان غربی (شرق ترکیه) هویت ارمنی خود را آشکار ساخته اند از جمله در درسیم، دیاربکر، وان و غیره. بنابه برآوردهای سیاحان و مسافران و کارشناسان ارمنی که در یک دهه اخیر از ارمنستان غربی دیدار کرده اند، شمار ارمنیان مخفی حتی تا چهار میلیون برآورد می شود. ارمنیان ساکن در روستاهای ترکیه اکثراً به زبان ترکی یا کردی سخن می گویند. جنبشی نیز در میان جوانان پدید آمده و آنها اقدام به یاد گیری زبان مادری ارمنی می کنند و برخی از آنان به جمهوری ارمنستان سفر کرده زبان مادری را فرا می گیرند.

برخی کلیساهای ارمنی از جمله کلیسای جزیره آختامار و کلیسای بزرگ گراگوس مقدس در دیاربکر مرمت شده اند و گروهی از ارمنیان به نیایش آیین پدری خود در آنها می پردازند. بتدیج انجمن های فرهنگی و اجتماعی ارمنی در ارمنستان غربی تشکیل می شوند و ارمنیان مخفی را در جهت شناخت هویت اصلی خود یاری می دهند.

ارمنیان ساکن روستاها به کشاورزی مشغولند.

چند شعر از شعرای قربانی در سال ۱۹۱۵

سیـــــــامانتو

۱۹۱۵-۱۸۷۸

صحنهٔ مرگ

کشتار ، کشتار ، کشتار
در درون شهرها و در بیرون
مردگان و محتضران را
آدمیان خونخوارند که می تازند
انبوه کلاغان با قهقهه مست
و منقارهای خون آلود از آسمان می گریزند
محتضران را باد ، در خشم فرو می گیرد
و کاروان بی صدای پیران
شتابان از جاده های پهناور دور می شوند
از دل شب موج خون می جهد
و درختان چونان فواره ای در ظلمت و خونند
واز هر سو گله گاوان از میان کشتزارهای آتش گرفته گندم
وهمناک و هراسان به پیش می تازند
در کوچه ها نسلهای بی سرند
و انبوهی که از شمشیرزاران وصف ناپذیر باز می گردند
حرارت استوایی که از شهرهای آتش گرفته نجیت زادگان
بر می خیزد. . .
و در زیر بارش برفی چونان سنگهای مرمرین سنگین ،
درنهایت برودت،مردگان تنها و ویرانه های خلوت می لرزند.
آه ، گوش فرا دهید به چرخش وحشتبار ارابه ها
که در زیر بار گران توده های اجساد ، خش خش می کنند
و به دعای اشکبار مردان سوگوار
که از فراز دره ها به سوی سیاهچالهای پهناور کشیده می شود
گوش فرا دهید ، به واپسین آوای احتضار،
که در چارراه وزش ، توفانها را از پای در می افکند
آه ، نزدیک نشوید ، نزدیک نشوید ، نزدیک نشوید
به گورستانها و دریاها نزدیک نشوید
بر آب های سرخ افق دور
کشتی های انباشته از توده مردگان را بنگر !
و بر امواجی که از دور می خروشند
جمجمه ها و ساقها را . . .
هشدار ، هشدار ، هشدار
کشتار ، کشتار ، کشتار
هشدار ، هشدار ، هشدار

آنجاست زوزه مرگوار و وحشتبار سگان
که از دست ها و گورستانها به من باز می رسد
آن ، دریچه ها را بربندید ، چشم ها را نیز .
کشتار ، کشتار ، کشتار . . .

دانیل واروژان

۱۸۸۴-۱۹۱۵

انتظار مادر....

امشب ، شب جشنواره پیروزیست
عروس ، چراغ را روغن کن.
پسرم ، از جنگ ، فاتح باز خواهد آمد
عروس ، فتیله را پاک کن !
ارابه ای در آستانه خانه کنار چاه ایستاد
عروس ، چراغ را روشن کن،
پسرم،با تاجی از پیروزی بر پیشانیش باز می گردد
عروس ،چراغ را بر در گاه بیاور

اما . . . ارابه پر از خون و سوگواریست
عروس ، چراغت را از اینسوی گیر !
پسر دلاورم را ، قلبی خونین است.
آه . . . عروس ، چراغت را خاموش کن !

روبن ســـــــواک

۱۸۸۵-۱۹۱۵

وطن

این کیست که بر آستان کلبه ام می گرید
- غریبی است خواهر ، در بگشا!
آیا اسکلتی با چشم گریانست
که در ظلمت می گذرد
- قحطی است ، در را بگشا!
بر قفس سینه ام تبری فرود آمد
- کشتاراست ، بگشای در را.

گزیده اشعار شاعران ارمنی ،
تهران ۱۳۴۸
ترجمه دکتر هراند غوکاسیان

سخن پایان

بدین سان ارمنیان ساکن در ارمنستان غربی تحت اشغال ددمنشانه ترکها با تحریک و برنامه ریزی دولتهای غرب، موجود یت فیزیکی، مال و جان و دارایی، ارزشـهای ملی و وطن خود را از دست دادند، ۶۶ شهر و ۲۵۰۰ روستای ارمنی نشین به دست ترکها ویران شـد. بیش از ۲۰۰۰ کلیسـا و وانک، ۱۵۰۰ مدرسـه و آموزشـگاه با خاک یکسـان شـدند. خسـارات وارد شـده تنها به ارمنیان سـاکن امپراتوری ترک با توجه به بورس سـال ۱۹۱۹ بالغ بر ۱۵ میلیارد فرانک بود.

پس از پایان جنگ جهانی اول، افکار عمومی جهان به اعتراض با اعمال ددمنشـــانه عنصر ترک پرداخت. از جمله ژاک دومورگان باستانشناس و تاریخدان فرانسوی، ژوزف مارکوارت ارمنی شـــناس ، یوهان لپســـیوس، آرمین وگنر، آنتوان میه، فردریک ماکلر، آرنولد توین بی، والری بروسف، هنری مرگنتاو و دیگران.

امروزه کشـورهای جهان یک به یک در تلاش برای شـناسـایی رسـمی وقوع قتل عام ارمنیان بر آمده اند. لیک هر برخوردی هم با این فاجعه تاریخی صـورت گیرد نمی تواند ضربات مهلکی که به ارمنیان وارد شده است جبران کند و قتل عام ارمنیان تا پایان جهان در درجه اول به عنوان ننگی بزرگ برای ترکها و بطور کلی تاریخ جهانی باقی خواهد ماند.

پایان